

TARTU RIIKLIK ÜLIKOOL

Keel ja struktuur

6.

TARTU RIIKLIK ÜLIKOOL

Eesti keele kateeder

Keel ja struktuur

6.

Töö strukturealse ja
matemaatilise
lingvistika alalt

Tartu 1972

Grammatika
invariantsemast
esitusest

Jaan Kaplinski

Viimasel ajal on keeleteadus grammatiseerunud: generatiivse grammatika lähenemisviis seostub ka ajaloolise lingvistikaga ja dialektoloogiaga. Ometi tuleb tõdeda, et generatiivne grammatika ei ole andnud üht, mida tema alguspäevil ehk kõige lähemaks ja saavutatavamaks peeti - mõne keele kirjeldust, grammatikat tavalises mõttes, millest saaks keele kohta teada, mis vaja, olgu õppimise või muul eesmärgil. Võime väita, et niisuguse lihtsa ja kompaktse grammatika valmimiseks ei ole aeg küps - enne on vaja teha tublisti teoreetilisi ja praktilisi eeltöid; keele kirjeldamine tervikuna on määratu ülesanne, mille kallale ei saa asuda uisapäisa, lahendamata enne hulka olulisi üksikküsimusi. Need väited ei ole muidugi valed, kuid valed ei ole ka mõeldavad vastuväited, nimelt esiteks: grammatikaid on kirjutatud ja kirjutatakse praegugi ilma generatiivistika teooriat kasutamata ja need grammatikad, kui nad on hästi kirjutatud, on keeleõppijale ja keeleteadlasele, kes otsib sealt informatsiooni keeleteaduse kohta, väga tõhusaks abiks. Teiseks: kui üldise kirjelduse puudumist vabandada üksikküsimuste puuduliku uuritusega, oleksid need üldse olemata kõigil teadusalaadel. Küsimus on ilmselt tasemes, kirjelduse põhjalikkuses ja sügavuses, mis ei saa olla absoluutne, võib aga olla piisav mõne ülesande täitmiseks. Üks olulisi küsimusi ongi sellise kirjeldustaseme leidmine, mis lubaks meil olemasolevatest teadmistest lähtudes, kõike senikirjutatut arvestades ja kasutades kirjutada grammatika, mis piisavalt vastaks nii meie praktilistele kui teoreetilistele vajadustele. See grammatika peaks lubama edasiarendust sügavuti ja laiuti: kirjeldatava keele kõrvutamist teiste keeltega, keeleajaloo sisselülitamist ja üksikküsimuste põhjalikumat käsitlemist. Olemasolevate traditsiooniliste grammatikate viga on selles, et nende sellisel laiendamisel satume vastuoludele, vastuoluline kirjeldus aga on teatavasti väärtusetu. See, et kooli-

grammatika ei ole küllalt formaalne, süstemaatiline ja ei klassifitseeri-kirjelda keelenähtusi ühtedelt alustelt, ei ole veel põhjus tema diskrediteerimiseks. Kui võtame eesmärgiks kirjelduse lühiduse ja kompaktsuse, võib ju tõepoolest mõnd seika seletada distributiivselt, teist sisu kaudu, kolmandat ajalooliselt. Ja a priori ei saa eitada niisuguse kirjelduse otstarbekust. Kõik oleneb kirjelduse eesmärkidest. Neid eesmäärke võib formuleerida mitmeti. Seda mõnab tegelikult Chomsky oma käsitluses kolmest grammatilise kirjelduse adekvaatsuse astmest, mis on vaatlusadekvaatsus, kirjeldusadekvaatsus ja seletusadekvaatsus (Chomsky 1965^a). Chomsky ja teised teoreetikud nähtavasti eeldavad, et grammatiku tegevuse siht saab olla vaid seletusadekvaatsuse saavutamine, millelt siis tuleb kirjeldada "pindsemaid" seiku. See on maksimalistlik taotlus ja julgen arvata, et see on teinud lingvistikale omajagu kahju.

Teame, et paljudes teadusharudes tunnistatakse seda, et teaduse objekt on enam-vähem lõplikult seletatav teiste, "elementaarsemate" teaduste pinnalt, nagu näiteks geneetika keemia ja füüsika pinnalt. Ometi ei ole teadused praktiliselt enamasti redutseeritavad elementaarsemale pinnale, kuna see muudaks teadlastel võimatuks teadusega tegelda. Loogiliselt võib ju tõesti väita, et ainult kõige sügavamalt tasandilt lähtudes saame esitada mingi "vahapealse" grammatika, et sobiva, muude uurimustega integreeruva kirjeldusviisi leidmine pole võimalik ilma sügava grammatika baasita. On aga alust kahelda, kas see on nii. Teame, et Mendelejev konstrueeris oma tabeli ammu enne, kui sai võimalikuks seda atomaarsel ja subatomaarsel tasemel põhjendada. On alust uskuda, et maailm on ehitatud küllalt süstemaatiliselt, et seda süstemaatilisust võiks rahuldavalt kirjeldada ka madalamal tasemel ja lõiguti, kusjuures niisugused poolikud ja puudulikud kirjeldused ometi hiljem sobivad tervikkirjeldusse, tervikkirjeldusega. Praegu on praktiliselt ka generatiivse grammatika alane tšõ killunenud mitmetesse koolkondadesse jaotunud

lingvistide tegelemiseks üksikprobleemide ja kirjeldusmetoodika küsimustega. Need üksikühted ei ole integreeritavad mingil ühtsel baasil, veel vähem on nad integreeritavad selle vanema ja uuema lingvistikaga, mis ei nimeta end generatiivseks. See on tegelikult üsna kurb pilt ja on raske näha, kuidas ja millal ta võiks paraneda. Usun siiski, et seniste maksimalistlike taotluste korrigeerimine aitaks ehk tekkinud lõhesid siluda ja liikuda mõni samm tõeliselt üldise keeleteaduse poole.

See, et generativistikas on praegu nii mitmeid koolkondi, kes ometi uurivad enam-vähem samu nähtusi, tunnistab, et liiga suure kaalu on saanud variantseid küsimused: kirjeldusviis, metakeel, sümboolika. Kirjeldus varjutab selle, mida kirjeldatakse, metakeel objektkeelet. Generativistika ilmutab kalduvust liigsesse realismi, mis avaldubki metaterminite, konstruktide häpertroofias, nende pidamises tegelikeks, keeles või kõneleja teadvuses tõepoolest olemasolevateks suurusteks. See kallak realismi-ratsionalismi pärineb samuti omajagu Chomskylt, kes ratsionalistlikelt positsioonidelt hindab keeleteaduse ajalugu ja filosoofiat, vastandades kartesiaanlust empirismile ning seostades seda transformatsioonigrammatika ja taksonoomilise grammatika vastandusega (Chomsky 1966).

Peab aga mõnna, et realistlikud mudelid on tõhusad vaid siis, kui nende loojatel on õnnestunud tabada mingi tõepoolest invariantne kirjeldusviis, mõisted, millel on küllalt hea vastavus kirjeldataval tasandil. Niisuguse mudeli kohta võib aga küsida, kas ta on realistlik. Ikka ja alati on nominalistlik, kirjelduse suhtelisust rõhutav lähenemisviis osutunud tõhusaks liiga piiratud mudelite korrigeerimisel või asendamisel invariantsemate kirjeldustega. Praegu kasutavad kõik generatiivse grammatika koolkonnad tegelikult väga paljusid termineid nii, nagu tähistaksid need mingeid reaalseid nähtusi keeles ja keeletarvitaja teadvuses. Niisugused mõisted on reegel, transformatsioon, leksikon, semantiline (resp. foneetili-

ne) tunnusjoon, semantiline representatsioon, presuposit-
sioon, süvastruktuur, pindstruktuur jne. Kuigi vähesed
eksplitsiitselt väidavad, et süvastruktuur on see kõige
reaalsem reaalsus (nagu teeb Anna Wierzbicka 1969 ja mõne-
ti ka Haldur Öim 1970), on tegelikult enamik generatiivse
semantika alal töötajatest praegu ametis selle töölise
keele avastamisega, mille pinnaline projektsioon on meie
kõne, "pindstruktuur". Konstrueerime masinat, mille output
on kõne, ühesõnaga modelleerime kõnelejat, kes on must
kast. Kuna viimastel aegadel oleme saanud aru, et ülesan-
net ei saa lahendada Chomsky esialgse kujutelma järgi:
kõigepealt konstrueerida masin, mis väljundab lauseid,
mis on õiged ainult formaalselt (nn. grammatilised laused),
siis masinale mingite kitsendustingimuste lisamisega jõu-
da selleni, et output oleks juba semantiliselt õige. Ilm-
selt tuleb arvestada ka situatsiooni, see on konkreetseid
tingimusi, milles lause öeldakse (teisisi ei saa kuidagi
fikseerida näiteks sõnade veel, juba, kuigi, küll jt.
tarvitamist). Nüüd on ülesanne ehitada normaalseid ja
ainult normaalseid kõnelauseid väljundav masin õigupoolest
saanud kardetavalt samamõõduliseks ülesandega, mida omal
ajal püüdsid lahendada alkeemikud, nimelt homunculuse val-
mistamisega, kes suudaks seda mis inimene, nimelt normaal-
selt sidet pidada normaalse inimesega (kes seina tagant
ei tohiks ära tunda, et tegemist on tehispartneriga). Kom-
munikatsiooniga seotud võimed on inimesel eriti inimlikud
ja keerulised, niisiis ei ole sellistelt lähtekohtadelt
grammatika tegemine kuigi lihtne. Saab uurida üksikküsimu-
si, võrrelda lauseid, mille sisulis-situatsioonilised erine-
vused on hägusad, - selliste üksikseikade selgitamisel on
generatiivne semantika saavutanud kvalitatiivselt uut.
Grammatikat, mis aitaks inimesel end modelleerida uude
keelelisse situatsiooni ja kust saaks teada midagi üldist
ja olulist võõrast keelest, on aga nii keerulistelt eeldus-
telt vaevalt reaalne kirjutada. See tähendab aga ka, et
generatiivne semantika ei suuda pakkuda uusi aluseid keele-

tüpoloogiale ega parandada disproportsiooni fonoloogia ja teiste keelekirjeldusalade vahel, mis pärineb noorgrammatikute ajast. Deskriptiivses lingvistikas see ainult süvenes ja näib kehtvat ka generatiivses grammatikas. Locumult on fonoloogiliste (ja lihtsamate morfoloogiliste) üksuste vahetordi hoopis lihtsam kirjeldada kui vahetordi foneetiliste, sisuliste ja situatsiooniliste seikade vahel.

Kõik keeleteaduse voolud ja koolkonnad on faktiliselt oma uurimisvaldkonda ahendanud. Deskriptiivsele lingvistikale ja teistele "klassikalise strukturalismi" vooludele on iseloomulik, et püütakse põhitervinid päris uuesti defineerida, tahtlikult eristada vanast grammatikast. Kui mõnes sfääris (täendus) ei õnnestu uusi ja täpseid termineid leida, jäetakse see sfäär lingvistikast hoopis välja. Nii on loodud vahe "vana" ja "uue" keeleteaduse vahele ja veel enam selle vahele, mis keeletarvitajate jaoks keelega seotub, ja selle vahele, mis keeleteadus sellest oma uurimissfääri jätab.

Võibki küsida, miks on keeleteadus tänini ignoreerinud neid keelt kirjeldava metakeele sugemeid, mis keeles sisalduvad, miks ei kasutata kõike informatsiooni, mis keele kohta saab, vaid püütakse konstrueerida suletud mudelid uute ja senistest assotsiatsioonidest vabade terminitega. Deskriptiivse keeleteaduse üliahta sihiasetuse juures on see mõistetav, generatiivne grammatika aga, mis on muidu paljudest vägivaldsetest piiramistest vaba ja mis taotleb ju kirjeldada kõneleja keelepädevust, võiks arvestada selle pädevuse teadlikke avaldusi (kõnet tuleb lugeda keelepädevuse alateadlikuks avalduseks), keeleoskaja teadmisi, tekstis esinevaid vahetordi, mis otse lause koosseisu ei kuulu jne. Praegu aga kohtab taotlusi konstrueerida "minimaalset" grammatikat, mis näiteks sisaldaks VM-vahekorra, ei sisaldaks aga sõltuvusvahetorda ja ümberpöörduvalt, kuigi nähtavasti nii VM kui sõltuvusvahetorra taga on midagi intuitiivselt tuntut ja küllalt selget. Umbusaldus kõneleja

keelepädevuse vastu tegelikult jätkub ja jätkub deskriptiivistide tendents kirjeldada teksti, kõnet, anda lihtsaim reeglistik, mis suudab niisugust teksti genereerida.

Kas aga ei ole võimalik grammatika koostamisel lähendada kõigest, mis me üldse keelest teame, kõnelejate kõigist intuiitiivsetest arusaamadest selle kohta, mis ta räägib, tema tegelikust keelepädevusest, mis ulatub ka meta-keele tasemele? Usume, et see ei ole võimatu. Veel enam, usume, et selline keelepädevuse ja "keeleteadlikkuse" maksimaalne arvestamine võiks anda grammatikale midagi olulist, mis temas praegu puudub, avardada grammatika ahjust ja muuta tema lähtekohti üldisemaks.

Allpool püüamegi anda grammatika üldskeemi, taotlede kõigepealt lähtekohtade suuremat üldisust ja arvestades ka keelepädevuse mitmesuguseid ilminguid.

Grammatikat saab vaadelda keele üksuste, eriti lausete* normaalsustingimuste kirjeldusena. See määrang asetab grammatika "eemilisele" tasandile, jättes "eetilisele" keele üksuste kirjeldamise väljaspool neid normaalsustingimusi. Sellega tegelevad siis osalt foneetika, grafoloogia, paleograafia, arusaamatute raidkirjade jms. kirjeldamine jne.

On selge, et laused saavad olla normaalsed mitmes suhtes. On lauseid, mille kohta iga eesti keele kõneleja kõhklemata ütleb, et need ei ole eesti keele laused, on lauseid, mida peetakse vigasteks eesti keele lauseteks, näiteks ühe kui teise kohta olgu

* See, et grammatika tegeleb primaarselt lausetega, tuleneb traditsioonist, kuid ka sellest, et peaaegu kõiki lausungeid (utterances), mida ei saa nimetada lauseteks, saab siiski vaadelda lause osadena, erijuhul nn. elliptiliste lausetena. Nii räägimegi edaspidi lausetest, kuigi vahel öeldav kehtiks ka lausungite kohta. Õigupoolest kuulub ka küsimus lause täielikkusest ja vahekorrrast lähemate üksustega grammatika kirjeldussfääri.

(1) aklie nrtzertz rutztz cxw

(2) Terve peiv keib sinu meiega. (Tuglas, Väike Illimar.)

Kuna keeleoskajate hinnangud lausete kohta on kõikuvad ja lause vigasusel pole selget piiri - kus on piir vigase eesti keele lause ja lause vahel, mis ei ole eestikeelne? - on otstarbekas ühendada mõlemad üheks kategooriaks, mida võime nimetada v o r m i l t ebanormaalseteks lauseteks. Vormilt ebanormaalised laused ei saa olla normaalsed mingil tingimusel.

Lauseid, mis mingitel tingimustel saavad olla normaalsed eesti keele laused, nimetame v o r m i l t normaalseteks, lühemalt F-normaalseteks lauseteks (vastand on F-ebanormaalised laused).

Loomulikult on F-normaalsetel lausetel õige palju ühiseid jooni, mis iseloomustavad k ö i k i eesti keele normaalset lauseid, eristades neid F-ebanormaalsetest. Grammatika osa, mis kirjeldab lausete F - n o r m a a l - s u s t i n g i m u s i, nimetame vormigrammatikaks ehk F - g r a m m a t i k a k s. F-grammatika fikseerib näiteks sellised seaduspärasused: eesti keeles võib lause koosneda ühest või enamast sõnast; sõna koosneb tävest ja sellele järgnevatest sufiksitest, eesti oma sõnades prefiksid puuduvad (oleneb muidugi sellest, kuidas meil "prefiks" on määratletud), sõna tuba on genitiivis toa, h-ga lõppev sõna on kas võõrsõna või interjektsioon jne. jne. Muidugi võib F-normaalsustingimusi kirjeldada mitmeti, nagu seda tänini ongi tehtud. Sagedasti kasutame F-normaalsustingimuste kirjeldamisel kategooriaid, mis on tuletatud, arvestades rohkemat kui vaid lausete pelka foneetilist vormi. Niisugused kategooriad on näiteks käänne, morfeem, alus, õeldis, isik, arv. Deskriptivistid taotlesid tuletada kõik keele kirjeldamisel kasutatavad metaterminid keele foneetilisest, vahetult antud reaalsusest, kuid nagu teame, osutus see eesmärk saavutamatuks.

See, et F-grammatika ei saa läbi metaterminite, mis on tuletatud ka sisu ja situatsiooni arvestades, on loomulik. Metaterminid on objektkeele suhtes ikka meelevaldsed, objektkeelt saab kirjeldada mitmeti, olenevalt kaalutlustest, mis ei rajane ainult objektkeelel endal. Muidugi on keele vorm, tema häälikuline või kirjalik kuju vaid vahend millegi edasiantamiseks, kood, mis määrab tema struktuuri.

Nii ei ole kõne kirjeldamine lingvistiliselt relevantset üldse mõeldav sisu-situatsiooni arvestamata, kuna kõne on organiseeritud sisu ja situatsiooni väljendamiseks. Saab vaid eristada selliseid kõne iseärasusi, mis on sisu ja situatsiooni seisukohalt relevantset, ja selliseid, mis seda ei ole. Muidugi saavad ka paralingvistilised jooned kõnes olla relevantset näiteks ekspressiivsel või apellatiivsel tasandil (vt. Trubetzkoy 1960), teatavasti saab hääle järgi tuvastada kõneleja isiku, jne. Ilmselt ei ole aga enamikul paralingvistikal grammatika, see on lausete normaalsustingimuste kirjeldamise seisukohalt tähtsust ja seda võib ignoreerida.*

Ei ole olemas lauseid, mis oleksid normaalsed igas tingimuses. On lauseid, mida kõnelejad kõhklemata tunnistavad normaalseks: need on laused, mida kasutatakse ja saab kasutada tavalisemates situatsioonides. Nimetame neid s i s u l i s e l t n o r m a a l s e t e k s ehk lähendatult C-normaalseteks lauseteks. C-normaalsete lausete vastandiks on C-ebanormaalsed laused, mida ei saa kasutada

* On küsimus, kui võrd see mitmete lause foneetiliste tunnuste ignoreerimine on tingitud grammatika traditsioonilisest orienteeritusest kirjale, mida muidugi tingis foneetilise kirjelduse hoopis suurem komplitseeritus. See, et ühe ja sama kirjapildiga lause on ühe intonatsiooniga normaalne, teisega ei, on üldtuntud tõik ja ilmselt peab grammatika seda ja taolisi nähtusi arvestama hakkama: see järeldub otse eespool antud grammatika määratlusest lausete normaalsustingimuste kaudu.

üheski situatsioonis. Peab aga mõnna, et seda kategooriat on raske fikseerida: sisulisel normaalsusel ja ebanormaalsusel ei ole üht selget piiri, vaid astmeline üleminek. Kõsimum lausete normaalsusest (resp. grammatilisusest, sisulisest normaalsusest jne.) on osutunud küllalt tälikaks ja on tekitanud vaidlusi ja arusaamatusi (vt. näit. Chomsky 1962, Putnam 1965, Viitso 1969). Kõigepealt ei tähenda lause F-ebanormaalsus, et lauset ei oleks võimalik mõista-interpreteerida, nagu ms. näitab ka näide (2). Kasutame ka F-ebanormaalseid lauseid. Teisalt on raske iga meile praegu veidrana näiva lause kohta kindlalt väita, et see lause oleks sisuliselt täiesti ebanormaalne. Mingi veidra lause C-normaalsuse üle otsustamine taandub paratamatult lingvistilise poeetilise leidlikkuse prooviks ja väigisi näib, et igale lausele, mis ei ole F-ebanormaalne (NB! F-normaalsed laused on eespool antud määratluse järgi laused, mida saab kasutada mingis situatsioonis, seega ei lange terminid mitte-F-ebanormaalne ja F-normaalne ühte), leiab hea tahtmise juures mingi situatsiooni, milles teda võiks kasutada, see on kasutada ilma et seda kasutatust tingimata saaks nimetada vääraks, ebanormaalseks.

Siit järeldub see, mida väitsime juba eespool - vajadus kirjeldada lausete normaalsustingimusi sisulisest ja situatsioonilisest vaatekohast. Iga lause saab olla normaalne vaid mingis situatsioonis. Lause, mis on mingis situatsioonis normaalne, on teises situatsioonis ebanormaalne. On põhjust arvata, et ei saa ette näha ja kirjeldada kõiki situatsioone, milles lause on normaalne. Loomulikult tuleb situatsioone kirjeldades koondada nad tüüpideks, kuid on kahtlane, kas parimgi selline situatsioonitüüpide loend saab olla täielik; alati võib tekkida uusi situatsioone, mida meie tüübiload ei haara ja milles mõne lause normaalsus saab küsitavaks. Näiteks niisugusest uuest situatsioonist on kosmosesõidukite laskumine Kuule (ja teistele taevakehadele). Besti keele kõnelejad leidsid,

et neil pole kriteeriume otsustada, kas sellise situatsiooni kirjeldamisel saab kasutada verbi maandub või ei. Märgitavasti on olemas vahendid grammatika laiendamiseks sellistel juhtudel: endiste situatsioonide puhul kehtivaid normaalsustingimuste reegleid saab laiendada uutele situatsioonidele, kuna situatsioonidel on alati ka midagi ühist.

Jäab küsimus, kas on mitte-F-ebanormaalseid lauseid ("grammatilisi" lauseid), mida ei saa kasutada üheski situatsioonis, kas on C-ebanormaalseid lauseid. Võib väita, et niisugused laused on näiteks sisuliselt vasturääkivad laused nagu

(3) Must on valge.

(4) Ta on oma isast vanem.

(5) Ma ei ole üldse sündinud.

(6) Siia kirjutatud näitelause (6) on vale.

Si ole aga eriti raske leida situatsioone, milles taoliste lausete kasutamine ei mõju ebanormaalsena. Lauset (3) võib kasutada truuduse vandumisel, näiteks nii:

(7) Kui must on valge, siis ma ei armasta sind enam. Lause (5) on päris normaalne näiteks inimese suus, kes on ilmale toodud keisrilõikega.*

Võib vastu väita, et normaalsustingimuste kirjeldamisel tuleb jätta arvestamata sõnade metafoorne kasutus, poeetiline kontekst ja muud sellised hõlbimused. Küsitavaks aga jääb, mis vahe siis on "päris normaalsel" sõna tähendusel ja kasutusel ühelt ning metafoorsel-poeetiliselt teiselt poolt. Kuna aga keeleteadus on metafoori ja muu poeetilise keeletarvitusega tegelnud vaid tühisel määral, ei ole mingit võimalust siin fikseerida piiri, millest lõpeb grammatika ja algab poeetika. Selle piiri piiritlemine nõuaks mingit loendit neist erandlikest situatsioonidest, milles muidu C-ebanormaalsed laused võivad olla normaalsed. Näib, et vahel niisugust piiri tegelikult pole: mispoolest on näiteks erandlikud situatsioonid, mil-

* Taolist motiivi kasutab Shakespeare "Macbethis".

les, nagu eespool osutasime, saab kasutada lauseid (3) ja (5)? Need probleemid puutuvad tegelikult kokku ka fraseoloogia-idiomaatika probleemidega, mille süstemaatiline käsitlus on veel olemata.* Idiomaatika kirjeldamine tähendakski õieti idiomaatiliste väljendite normaalsustingimuste kirjeldamist, vastust küsimusele, miks näiteks

(8) Tal on süda saapasääres.

(9) Ära aja mulle kärbsed pähe.

on normaalses sellistes situatsioonides, kus kasvõi

(10) Tal on maks saapasääres.

(11) Ära aja mulle herilasi pähe.

ei ole normaalsed; miks ja kuidas on laienenud selliste lausete normaalsustingimused.

Igal juhul ei saa küsimusele C-ebanormaalsete lausete olemasolu kohta vastata enne, kui me ei suuda paremini analüüsida tavalisi ja ebataavalisi situatsioone, milles lauseid kasutatakse.

On aga C-normaalseid lauseid, mille kasutamine on mõnes situatsioonis ebanormaalne. Näiteks

(12) Tere hommikust (õeldud hilja õhtul).

(13) Siin ei ole ju ühtegi kaelkirjakut (ütleb direktor astudes õpetajate tuppa; ei ole põhjust oletada, et õpetajate toas võinuksid olla kaelkirjakud).

(14) Kiiremini, kiiremini! (ütleb ema magavale lapsele).

Nimetame niisuguseid lauseid *situatsiooniliseks ebanormaalseteks* ehk S-ebanormaalseteks. Nende vastandiks on S-normaalsed laused, see on laused, mis on normaalsed selles situatsioonis, milles neid kasutatakse. Kahtlemata on ka lauseid, mille S-normaalsus on määratletud mõne (haruldase) situat-

* Pioneeritööna selles valdkonnas tuleb märkida Uriel Weinreichi "Problems in the Analysis of Idioms" kogumikus "Substance and Structure of Language (Weinreich 1969).

siooni suhtes.

Kokkuvõtteks: lausetel on kolm aspekti - vorm, sisu ja situatsioon, milles lause kasutamine on normaalne. Osa võimalikke lauseid on F-ebanormaalised, need on vigased laused, mis ei ole üheski situatsioonis normaalsed. On lauseid, mille F-normaalsus on määramata (keele kõnelejad ei tea, kas on situatsiooni, milles lause võiks olla vigadeta, normaalne). On lauseid, mis on normaalsed, ei ole vigased. C- ja S-normaalsust ei saa vaadelda lahus. C-normaalsus on õieti vaid S-normaalsuse üldistus: S-normaalsusest räägime lause puhul, mida on kasutatud mingis kindlas situatsioonis (situatsioon on fikseeritud), C-normaalsusest räägime, kui konkreetset situatsiooni ei ole antud. Ka F- ja C-normaalsus kattuvad suurel määral. Erinevuseks on kõigepealt see, et F-tasandil on markeeritud ebanormaalsus: keele kõneleja tunneb ära laused, mis on oluliselt vigased ja mida seetõttu välditakse. F-normaalsus on aga termin, mille sisu tuleb leida analüüsi teel, reeglitasdes need tunnused, mis on ühised lausetele, mida kasutatakse kõnes. C-tasandil on seevastu markeeritud normaalus: C-normaalsed on laused, mida tõepoolest kasutatakse ja mis ei mõju veidrana või mille normaalsus on väljaspool kahtlust. Kas C-ebanormaalset lauseid on, pole selge; on aga väga palju lauseid, mille C-normaalsus on määramata või kahtlane, osa neist on võib-olla C-ebanormaalised, see on: nad ei saa olla S-normaalsed.

Sellistest metaterminitest saab lähtuda grammatika konstrueerimisel. Esimene samm edasi on täpsustada nende normaalsustingimuste kirjeldamise viisi, metakeelt, mida selleks kasutame.

Et F-normaalsustingimusi käsitletakse rohkem formaalselt, sisu kõrvale jättes ja C-normaalsustingimusi rohkem sisuliselt, tuleb eespool antud normaalsuse määratlustest. Tõepoolest, kui meil on vaja fikseerida tunnused, mis on ühised kõigile lausetele, mille kohta ei saa otse öelda, et nad on vigased, saame vaid üldised ja

formaalsed tunnused. Lausete sisu aga on individuaalsem ja see määrab iga üksiku F-normaalse (mitte-F-ebanormaalse) lause C-normaalsuse. F-normaalsustingimused on otsekui raamiks, milles käsitletakse C-normaalsustingimusi. Ent nagu eespool osutasime, ei saa F-normaalsustingimusi käsitleda "formaalselt", nagu püüdsid teha deskriptivistid. Kõigil F-normaalsedel lausetel on mingi sisu ja lause vorm on organiseeritud selle järgi. Saame anda hulga reegleid, mis seovad F- ja C-normaalsustingimusi mõlematpidi ja on täiesti analoogilised. Näiteks tuleb kirjeldada, kuidas, missugustes formaalsetes klassides väljendub sisuline kategooria "aktiivne tegija", või teisalt, missugust sisu saab kanda nominatiivne nimisõna. Üldjuhul ei ole vastavus vormi ja sisu vahel üksühene: üksama sisu võib väljenduda mitmeti, ühele vormile võib vastata mitu erinevat sisu.

Endastmõistetavalt on vajalik mingi pelgalt vormi kirjeldav keel, milleks ongi foneetika, milles saab kirjeldada seda, kuidas mingi sisu vormis avaldub. Sisu saab kirjeldada õige mitmes keeles ja seda mitmesust tuleb nähtavasti pidada sisu oluliseks tunnuseks. Võib osutada, et lausete normaalsustingimusi ei saagi kirjeldada üheainsa sisumetakeele abil. Et aga vähemalt üks selline metakeel peab olema, on samuti selge. Ei ole aga selge, kuivõrd see sisumetakeel on sõltumatu tavalisest keelest. Sisumetakeelena, mis on kõllalt lähedane tavalisele keelele, võib nimetada Chomsky (1965^b) ja tema kaaslaste poolt esitatud süvastruktuuri kirjeldusi, tavalisest keelest tublisti erinevamat keelt kasutab Fillmore (1968) ja samuti generatiivse semantika esindajad (vt. McCawley 1968).

Beltoodu osutab sellele, et F- ja C-normaalsustingimusi tuleb kirjeldada koos. On olemas mitmeid reeglitüüpe, mis neid tingimusi seovad. Püüame allpool vaadelda reeglitüüpe, mida saab kasutada F- ja C-normaalsustingimuste kirjeldamisel.

Grammatikareegli äldskeem on: A on normaalne para-

jasti tingimustel B. A asemel võib seista mingi F-kirjeldus, lihtsaimal juhul lause või selle osa foneetilises või tavalises kirjas. B asemel võib seista F-kirjeldus koos tema vahekorra näitamisega A-ga, aga ka C-kirjeldus või S-kirjeldus, kusjuures vahekord A-ga peab olema samuti täpselt fikseeritud.

Lingvistikasse võib kuuluda ka reeglitüüp, kus A kohal asub C-kirjeldus, B kohal S-kirjeldus, - see reeglitüüp määrab, m i l l e s t on normaalne rääkida mingis situatsioonis.

Lihtsaimad F - F-reeglid on näiteks assimilatsioonireeglid fonoloogias, mille kuju võib olla mitmesugune olenevalt kirjelduses kasutatavatest üksustest (foneemid või tunnusjooned), põhiskeem on aga: a on normaalne foneetiliselt ümbruses b _ c. Grammatikates väljendatakse vastavaid seaduspärasusi lihtsamini, näiteks "Eesti rahvuskeeles võib η esineda üksnes k ja g ees" (Ariste 1953, 34).

F - F-reegleid saab sõnastada väga mitmeti. Tavaline on sõnastus ä h e l t a s a n d i l, see on enam-vähem ühemõõdulistes üksustes (häälikud, foneemid, silbid, morfeemid, sõnad jne.) nagu eespool toodud näites. Sageli kasutame reegleid, milles on erineva tasandi üksusi, näiteks: "sõna süda - südame osastav käine on südant" (Valgma, Remmel 1970, 78). Parafraseeritult oleks see: südant on normaalne parajasti sõna süda osastava käande vormina. Nimetame neid kaht tüüpi F - F-reegleid vastavalt ä h e l t a s a n d i l i s t e k s ja e r i t a s a n d i l i s t e k s F - F-reegliteks. Britasandiliste F - F-reeglite hulka kuulub enamik VM-reegleid Chomsky ja teiste transformatsioonigrammatikas, kus reegli põhiskeem on: A → BC ümbruses D _ E, meie malli järgi: A on normaalne ümbruses D _ E parajasti kujul BC.

F - F-reeglite kõrval on olulised veel F - C-reeglid, milles A kohal asub mingi F-kirjeldus, B kohal C-kirjeldus. Näiteks F - C-reeglitest on kasvõi: "Kindel kõneviis e. i n d i k a t i i v väljendab, et mingi te-

gevus kindlasti toimub või olemine esineb..." (Valgma, Remmel 1970, 117). Veel näiteid: "Sihitislikud lauselühendid vastavad tervikuna sihitise küsimustele mida tegevat? mida?" (sealsamas, 211); "-jas märgib samasust, taolisust ... ja liitub nimisõna ainsuse nimetavale käändele" (sealsamas, 307). Meie skeemi järgi ümbersõnastatult oleksid need reeglid: "Kindla kõneviisi e. indikatiivi kasutamine lauses on normaalne parajasti siis, kui sellega väljendatakse seda, et mingi tegevus kindlasti toimub või olemine esineb"; "Sihitislikkudeks nimetame neid lauselühendeid, mis vastavad parajasti sihitise küsimustele mida tegevat? mida?"; "Nimisõna ainsuse nimetavale käändele liituv liide -jas tuletab parajasti sõnu tähendusega 'N gen taoline (sarnane, moodi)', kus N on nimisõna, millele -jas on liitunud." F - C-reeglites tuleb, olenemata sellest, kuidas nad täpselt on sõnastatud, kasutada mingit semantilist keelt. Meie näiteis on kasutatud kahesugust keelt, kõigepealt tavalist keelt ja teiseks "küsimuste keelt". Viimane on mõnel juhul rahuldavalt täpne, mida esimese kohta enamasti öelda ei saa: siin esitatud indikatiivi definitsioon ei ole korrektne, nagu näitab kasvõi lause

(15) Ei toimu mingit tegevust ja ei esine mingisugust olemist.

mis on indikatiivis, aga väljendab definitsioonile vastupidist sisu. On ilmne, et vahel tuleb reegel esitada täpsemas sõnastuses, et teda kontrollida ja tarbe korral kas parandada või grammatikast tarbetuna üldse elimineerida. Ei ole aga ilmselt tingimata vajalik esitada kõik reeglid ühessamas semantilises keeles või mitmeastmeliselt sellega seostada. Grammatikat saame palju praktilisemalt ja lihtsamini formuleerida, kui kasutame endiselt ühe metakeelena tavalist keelt, taotelles ent piisavust ja täielikkust. Vajaduse korral võime appi võtta vastavused küsimustele või mingid muud formaalsemad seigad (näiteks sümbolloogika valemid).

F - S-reeglid ei ole traditsioonilises grammatikas

kuigi tavalised, kuid lausete normaalsustingimuste seletamiseks on nad tarvilikud. Situatsiooniliste seikadega seletub näiteks sõnade veel, juba, küll, kaudse kõneviisi (vt. Rätsep 1970 ja 1971) ja paljude muude keeleelementide kasutamine. F - S-reegel näiteks võiks olla: "Sõna veel kasutatakse lauses, kui kõneleja poolt väga tõenäoliseks peetav oodatav, lauses kirjeldatud sündmus ei ole veel toimunud." See reegel ei ole täielik, kirjeldades korralikult vaid veel kasutamist eitusega nagu

(16) Kõik pole kadunud veel.

Selle lause ütleva pidas väga tõenäoliseks seda, et kõik on kadunud.

Loomulikult saame reegleid lihtsustada kasvõi juba sõna "normaalne" ära jättes. Peame vaid meeles pidama, et kirjeldame lausete normaalsustingimusi, mitte lihtsalt lauseid.

Reeglite formuleerimisel tuleb arvestada kolme aspekti: vastavalt A ja B kohal seisvaid üksusi ja vahekor-da nende eri tasandite üksuste vahel. Üksuste fikseerimisel on oluline, et need kirjeldusüksused moodustaksid mingi samalaadseid, võrreldavaid seiku hõlmava loendi, nagu näiteks on käänded ja pöörded ning muud üksused, mille vahel on paradigmaatiline vahekord.

Grammatikas on väga oluliseks saanud kirjeldusüksused, mille abil saab täielikult kirjeldada kõiki keeleüksusi mingil üldistusastmel. Sellised universaalsed kirjeldusüksused on foneemid, morfeemid, silbid, sõnad (sõnade universaalsus on küll mõneti kaheldav), morfeemiklassid, sõnaklassid, konstruktsiooniklassid, lauseliikmed, lausetüübid. Selliste ja ainult selliste ühesuguste üksuste järjendina saame kirjeldada iga lauset.

Ülaltoodu kehtib eeskätt F-kirjelduste kohta, C- ja S-kirjelduste metoodikat on seni vähe käsitletud. Nähtavasti aitab C-kirjelduses sageli tavalisest keelest, kui peame meeles, et reegel peab taotlema nii v a j a l i - k e kui p i i s a v a t e normaalsustingimuste kirjeldamist.

Vahekord F - F-reegli kahe kirjelduse vahel on, nagu eespool näitasime, kas süntagmaatiline (üksuse normaalsustingimused määrab tema *ä m b r u s*) või paradigmaatiline (üksuse normaalsustingimused määrab tema paradigmaatiline, kontrastne vahekord (deskriptivistidel: komplementaarne distributsioon) teise üksusega). Viimase erijuhtum on VM-reegel, kus tuleb fikseerida nii üldisem üksus, millesse kirjeldusüksus kuulub, kui teised, selles temaga kontrasteeruvad üksused.

Selline reegli mõiste lubab ühendada kõik, mis seni grammatika nime all on tehtud, niivõrd kui see on õige ja arusaadav. Kui põhimõtteliselt sama lubaks ka generatiivne grammatika, nagu seda on katkenditena esitatud, siis tuleb ometi pöörata tähelepanu mõnele olulisele erinevusele. Generatiivne grammatika on "kinnine süsteem": VM-reeglid eeldavad täielikku terminite süsteemi, seda grammatikat ei saa koostada keskelt, vaid ikka ülalt peale, sümbolist S alustades. Senise grammatika väiteid saab generatiivses grammatikas esitada vaid tõlgitult, ümbersõnastatult. Meie skeem aga lubab anda ükskõik milliseid reegleid väljaspool täielikku terminitesüsteemi, leppides tavalise keelega, niivõrd selle abil saab sõnastada piisavaid ja täielikke normaalsustingimusi. Tähtis on seegi, et meie skeem lubab esitada grammatikat õige mitmel täpsuse või üldisuse astmel, väljendada niisuguseid seaduspärasusi, mis kasutata-vates generatiivsetes grammatikates jäävad üksikfaktide varju. Teame, et täpsus võib vahel olla ebatäppis ja vastupididi: ebatäppis, mitteformaalne väljendusviis võib aidata meil väljendada sügavamaid ja olulisemaid tõiku kui jääk formalism. Lisaks eelnevale võib veel kord nimetada, et kõik generatiivses grammatikas kasutatavad reeglid* on

* Transformatsioonireeglit võib sõnastada umbes nii: kui lause tüübist A on C-normaalne, siis on alati normaalne ka lause B, mis erineb temast parajasti tunnustelt a, b, ...1. Ilmselt on sellisel reeglil mõtet tõesti vaid siis, kui B ei ole A-st sisu poolest rikkam, ei sisalda rohkem täistähenduslikke sõnatüvesid.

sõnastatavad meie grammatikaskeemis normaalsustingimuste kaudu ja neid saab vaadelda viimaste erijuhtudena: see tähendab, et meie skeem lubab väljenduda invariantsemalt, mis oligi üks meie algseid taotlusi.

K I R J A N D U S

- A r i s t e, P. 1953, Eesti keele foneetika, Tallinn.
- C h o m s k y, N. 1957, Syntactic Structures, 's-Gravenhage.
- C h o m s k y, N. 1965^a - Н. Хомский, Логические основы лингвистической теории. - Новое в лингвистике IV, Москва.
- C h o m s k y, N. 1965^b, Aspects of the Theory of Syntax, Cambridge, Mass.
- C h o m s k y, N. 1966, Cartesian Linguistics, New York, London
- F i l l m o r e, C. J. 1968, The Case for Case. - Universals in Linguistic Theory. New York.
- M c C a w l e y, J. D. 1968, The Role of Semantics in Grammar. - Universals in Linguistic Theory, New York.
- P u t n a m, H. 1961, Some Issues in the Theory of Grammar. - Structure of Language and Its Mathematical Aspects. Proceedings of Symposia in Applied Mathematics, XII.
- R ä t s e p, H. 1970, Government Structure Types of the Verb and Situation Analysis. - Generatiivse grammatika grupi aastakoosolek. Teesid, Tartu.
- R ä t s e p, H. 1971, Kas kaudne kõneviis on kõneviis? Verbivormide situatsioonianalüüsi. - Keel ja struktuur 5., Tartu.
- T r u b e t z k o y, N. 1960 - Н. Трубецкой, Основы фонологии, Москва.
- V a l g m a, J., R e m m e l, N. 1970, Eesti keele grammatika, Tallinn.

- V i i t s o, T.-R. 1969 - М.-Р. Вийтсо, К проблеме
правильности в порождающей грамматике. - Keele mo-
delleerimise probleem 3.1., Tartu.
- W e i n r e i c h, U. 1969, Problems in the Analysis of
Idioms. - Substance and Structure of Language,
Berkeley & Los Angeles.
- W i e r z b i c k a, A. 1969, Negacja - jej miejsce w
strukturze głębokiej. - Studia filozoficzne,
nr. 4.
- Õ i m, H. 1970, Semantikast. - Noorus, nr. 11.

ON A MORE INVARIANT REPRESENTATION OF GRAMMAR

Jaan Kaplinski

S u m m a r y

In the paper some general questions of the theory of grammar are discussed. An attempt is made to reconcile traditional and transformational grammars by defining anew the tasks of grammar and the notion of rule of grammar.

We consider a grammar to be a description of normality conditions of sentences (utterances) of a language. We distinguish three types of normality: normality of form (F-normality), normality of content (C-normality) and normality of situation (S-normality). Sometimes the normality of a sentence may not be determined: e.g. we do not know if there exists a situation where the sentence A is normal.

According to the classification of the normality con-

ditions of phrases there are three kinds of grammatical rules. The rules dealing only with the most general normality conditions which every sentence must fulfil constitute form-grammar (F-grammar). Content-grammar (C-grammar) describes the C-normality of sentences, i.e. the pre-requisites of S-normality, as a C-abnormal sentence cannot be S-normal. Situation-grammar (S-grammar) has to describe the conditions under which a given sentence or sentence-type is actually normal or not.

Eesti keele lihtlause
mallidest ja nende
esitamise metoodikast

Huno Rätsep

1. Igas loomulikus keeles on lihtlausete hulk väga suur, kui mitte piiramatult. On iseenesestmõistetav, et sellise lihtlausete hulga ehituski on väga mitmekesine, isegi liiga mitmekesine, et seda esimesel lähenemisel tervikuna haarata ja mõttekalt ning eksplitsiitselt kirjeldada.

Ja ometigi valitsevad selle tohutu hulga lausete ehituses kindlad printsiibid, need laused luuakse kindlate mallide alusel. Seda laseb arvata juba meie keeleoskuse olemus. On ju iga emakeelekõneleja võimeline moodustama ka selliseid lauseid, mida ta seni pole ise moodustanud ega kuulnud, ja aru saama sellistest lausetest, mida ta ise pole kordagi kasutanud ja kuuleb esmakordselt. See asjaolu iseloomustab kõige paremini keele loomevõimet. Ent emakeelekõneleja on võimeline hindama talle esitatud lauseid ka vastuvõetavuse seisukohalt. Samuti on ta võimeline üldjoontes seletama, milles seisneb mittevastuvõetava lause hälbimus.

Kõik see sunnib meid arvama, et keele ehitus on süsteemipärane ja et keele üksuste vahel valitsevad teatud kindlad vahekorrad.

Selleks et selgitada eesti keele lihtlausete ehituse süsteemipärasust, lihtlausete aluseks olevaid malle, peame ennekõike oma objekti, eesti keele lihtlausete hulka idealiseerima ja abstrahheerima. Me peame leidma olulist informatsiooni andva vaatlusviisi ja sellest lähtudes esialgu välistama, tähelepanuta jätma kõik teisejärgulise seis lausetes. Selline objekti lihtsustamine ja samas ka üldistamine on vajalik tavaliselt ikka siis, kui on tegemist liiga keerulise nähtustekompleksiga. (Aprill 1966, 81-86).

Käsitlevas esitatav lihtlauseehituse vaatlusviis on verbikeskne: olen püüdnud selgitada eesti keele lihtlausemalle verbist lähtudes. Töö algas rektsioonivahekorra uurimisega ja laienes paratamatult lihtlause kogu verbikeskse struktuuri hõlmavaks käsitleks. Seejuures on

tsentraalseks jäänud ikkagi rektsioonivahekord, näüd juba avaramalt ja täpsemalt mõistetuna.

Järgnevas esituses tutvustatakse natuke lähemalt lihtlausete verbikesksete mallide tuvastamise metoodikat, nii nagu seda on rakendanud nende ridade autor eesti keele lauseehituse uurimisel.

2. Analüüsi objektiks on lihtlaused eesti üldkeeles. Eri-
alakeelte sõnapruuk on enamasti kõrvale jäänud. Samuti on analüüsitava materjali hulgast välja jäetud ka ilmsed murdelised keelendid.

Seejuures pole tahetud fikseerida malle mingis kindlas lihtlausete kogumis, korpuses, vaid on püütud selgitada eesti üldkeeles võimalike lihtlausete põhimalle. Sel-
line potentsiaalse lihtlause mõiste ise tingib juba teist-
suguse materjali hankimise viisi.

Nagu järgnevast esitusest selgesti nähtub, ei piisa sellise käsitusviisi korral otsuse tegemiseks kirjandu-
sest juhuslikult kogutud materjalist. Lihtlausemallide kõikide oluliste variantide tuvastamine on võimalik ainult emakeelse informandi otsesel kaasabil. Käsiolevas analüü-
sis on autor kasutanud keelejuhiks iseennast. See tähen-
dab, et paljud mallid on lõplikult fikseeritud analüüsija enda keelepädevuse alusel. Selliste suhteliselt lõpliku struktuuriga mallide fikseerimisel poleks teisiti toimimi-
ne võimalikki. Otsida kirjandusest või helilindistatud kõneldud keele materjalist (eesti kõnekeele helilindistu-
sed puuduvad meil täielikult) kõiki vajalikke lihtlause-
variante, mille koguarv ulatub kindlasti sadadesse tuhan-
detesse ja mille esinemissagedus on väga erinev, oleks teostamatu. Selleks otsimistöös ei piisaks mitmegi uuri-
ja eluajast. Pealegi pole kõiki vajalikke variante tõe-
nõoliselt veel kirja pandudki.

Niisiis me ei analüüsi üksnes sagedamini esinevaid lihtlausevariante, vaid püüame selgitada, missugused mal-
livariantid antud tingimustel üldse on võimalikud. On sel-

ge, et kõige lihtsam on lingvistil seda teha iseenda keele-
oskusele ja keeletundele toetudes; muidugi ainult siis, kui
uuritav keel on lingvisti emakeel.

Uuriija enese keelepõdevusele tuginemine ei välista
võimalust kasutada kirjalikke materjale abivahendina. Kir-
jakeelsetest tekstidest leiab uurija lähtematerjali, mil-
lest analüüsi alustada. Siin kohtab sageli sellise ehitu-
sega lauseid, millele lingvistil iseseisvalt oleks raske
tulla. Kõik see on väga oluline ja vajalik, ent lausemal-
lide lõplik viimistlemine ja fikseerimine toimub ikkagi
lingvisti enda keelepõdevuse alusel. Kirjandusest leitud
näitematerjal allub analüüsi käigus lihtsustamisele, üht-
lustamisele ja varieerimisele. Seetõttu on loobutud näite-
materjali kaudsetele allikatele viitamast ja kõiki esita-
tud näitelauseid tuleb pidada uurija enda poolt moodusta-
tud lauseteks. Siit tuleneb ka üks kitsendus: analüüsida
on olnud võimalik ikkagi nende verbide lausemalle, mida
analüüsija ise kasutab, sest analüüsijale täiesti võõra,
tema keelepruuki mittekuuluva verbi puhul pole võimalik
määrata täielikku lausemalli, analüüsija ei ole võimeline
otsustama, kas moodustatud katselauseid on vastuvõetavad
või mitte.

Selline talitusviis võib kõrvaltvaatajatele tunduda
liiga kitsana ja individuaalsena. Võidakse väita, et tu-
lemused kehtivad ainult ühe idiolekti suhtes, mitte ees-
ti keele suhtes üldiselt. Me võime tõepoolest kahelda tu-
vastatud lausemallide üldkehtivuses, kuid seevastu tuleb
silmas pidada, et antud ülesande puhul on see kõige liht-
sam ja praktiliselt ainuvõimalik lahendus. Pealegi jul-
geb autor arvata, et tema keelepruuk on vähemalt süntaksi
osas üldisele keelepruugile võrdlemisi lähedane. Ja lõ-
puks, nüüd, pärast lihtlausete verbikesksete mallide tu-
vastamist tundub individuaalne neis võrdlemisi vähene ole-
vat. Muide, seda on aidanud mõnevõrra nivelleerida ka
kirjandusest saadud ainek ja kolleegide käsitlemine
kahtlastel puhkudel. Eriarvamusi mõnedes detailides kaht-
lemata ikkagi tekib, kuid neid lahkarvamusi on võimalik

selgitada spetsiaalsete statistiliste uurimustega, kui need osutuvad vajalikuks. Usun siiski, et minu poolt fikseeritud lausemallid on selleks põhisõrestikuks, millele võib vähehaaval rajada eesti keele lauseehituse üks võimalikke kirjeldusi.

3. Sellisel lähenemisel eesti keele lihtlause ehitusele osutuvad väga olulisteks mõistateks lausete vastuvõetavus ja konstruktsioonide grammatilisus. Kuna neid mõisteid on viimasel aastakümnel keeleteaduses laialdaselt käsitletud (näiteks Chomsky 1957, Hill 1961, Chomsky 1961, Putnam 1961, Katz 1964, Rajandi 1965, Apresjan 1966, Revzin 1967, Viitso 1969, Lyons 1969, Mutt 1970, Kaplinski 1971), siis me siin neil ei peatu, vaid selgitame lähemalt üht vastuvõetavuse küsimust, mis on käesoleva analüüsimeetodikaga otseselt seotud.

Lihtlausemallide tuvastamisel peame silmas pidama seda, et laused on kahesuguselt vastuvõetavad: isoleerituna, väljaspool konteksti ja teatud kontekstides. Kindlas kontekstis võime teatud laused tunnistada täiesti vastuvõetavaks, hoolimata sellest et väljaspool seda konteksti, ilma selle kontekstita on need laused puudulikud ja seega mittevastuvõetavad. Näiteks küsimuste vastustena võivad olla normaalsed sellised laused, mis ilma eelneva küsimuseta, üksinda pole eesti keeles vastuvõetavad.

Kas sa käitud sünnipäeval korralikult?

Käitun küll.

Kas rahvas elatub kättimisest?

Ei elatu.

Laused Käitun küll. Ei elatu. on üksinda, ilma vastava küsimuseta mittevastuvõetavad kui lõpetamata, tervikut mittemoodustavad laused.

Selt aluselt lähtudes teeme me vahet kahesuguste lausete - k o n t e k s t i v a b a d e ja k o n - t e k s t i s i d u s a t e lausete vahel. Kontekstivabad laused on vastuvõetavad ka väljaspool konteksti, isoleeritult, lausungi, vestluse ainsa lausena. Kon-

tekstisidused laused on vastuvõetavad üksnes teatud kontekstides, seoses teatud teiste lausetega. Väljaspool spetsiifilisi kontekste on sellised laused mittevastuvõetavad.

On ilane, et kontekstisidusate lausete moodustamine toimub kontekstivabade lausete mallide alusel eriliste kontekstireeglite kohaselt. Seetõttu on otstarbekas eesti keele lihtlausete põhiliste mallide fikseerimisel lähtuda esialgu ainult kontekstivabadest lausetest. Kontekstisidusate lausete moodustamise reeglid on aga omaette uurimisteema, mis eeldab kontekstivabade lausete mallide tundmist. Seega kontekstivabade lausete ehituse seisukohalt on laused Käitun küll. Ei elatu. mittevastuvõetavad ja me ei arvesta selliseid lauseid verbikesksete lausemallide fikseerimisel.

4. Kontekstisidusate lausete välistamisega oleme analüüsivate lausete hulka kaunis palju vähendanud ja uurimist ühte teatud suunda keskendanud, ent järelejäädv piirkond on ikkagi veel liiga mitmekesine verbikesksete lausemallide fikseerimiseks.

Järgnevalt tuleb meil seisukoht võtta sõnajärjestuslike lausevariantide suhtes. Besti keel on teatavasti suhteliselt vaba sõnajärjega keel. See sõnajärjestuse võrdlemisi suur vabadus pole siiski lihtsalt sisuta vaba varieerimine, vaid varieerimisel on sageli oma kindlad funktsioonid. Kõigepealt on oluline eristada teatud lausemalli põhilist sõnajärjestust (mida vahel on nimetatud ka neutraalseks sõnajärjestuseks) emfaatilistest sõnajärjestustest, mis teatud eesmärkidel varieerivad neutraalset sõnajärjestust. Lähemalt sõnajärjestuse põhitäpidest Greenberg 1963, Dezső 1968, 1969.

Besti keele sõnajärje varieerimises on olulisteks teguriteks lauserõhu asetus, väitealise (topio) ja välte (comment) eristamine, ühe lauseelemendi vastandamine teisega jt. Võrreldagu lauseid

Peeter kirjutas emale kirja.

Emale kirjutas kirja Peeter.

Peeter kirjutas kirja emale.

kus esimene lause esindab neutraalset sõnajarjestust ja muud emfaatilisi sõnajarjestusi.

Besti keele lihtlausete sõnajarjestuse vaheldusi saab reeglistada ilmselt ikkagi lihtlausete põhilistest mallidest lähtudes. Neid põhimalle fikseerides tuleb meil aga suures osas tähele panemata jätta sõnajarjestuse varieerumised. Lauseelementide sümbolid me esitame mallides teatud kindlates kokkuleppelistes järjestustes, mis mõningates olulistest joontes on võrdlemisi lähedased neutraalsetele sõnajarjestustele eesti keeles.

2. Nagu juba alguses märgitud, on kõnealuses analüüsis eesmärgiks tuvastada eesti keele lihtlausete v e r b i - k e s k s e d mallid. Oleme jõudnud järeldusele, et vähemalt eesti keeles on lihtlausete kõige olulisemaks, kesksamaks elementiks verb, mis koondab enda ümber enamiku muudest lauseelementidest ja määrab paljudel juhtudel ka nende vormi. Võrreldagu järgmisi lauseid:

Marta abiellus fotograafiga.

Marta ja fotograaf abiellusid.

Noored abiellusid.

Neis näidetes ilmneb lauseehituse teatud kolmelaadilisus: kas nominatiiv ja komitatiiv või nominatiiv ja nominatiiv või nominatiiv mitmuses (või ka ainsuses, aga mitmusliku sisuga). Selline kolmelaadilisus on tingitud verbist abielluma, tema tähendusest, sisust. Seetõttu võivad mõned sisu poolest lähedased verbid, nagu näiteks antud juhul kihluma, olla sarnase lausemalliga. Võrrelge eelmistega lauseid

Marta kihlus fotograafiga.

Marta ja fotograaf kihlusid.

Noored kihlusid.

Niisiis verb oma tähendusega organiseerib lause tuuma, verbist sõltub enamiku elementide esinemise võimalikkus lihtlauses ja sageli ka nende elementide morfoloogiline vorm.

Eesti keele lihtlausete verbikesksete mallide selgi-

tamiseks muundame algul konkreetseid lihtlaused abstraktsema-
teks, nn. verbile orienteeritud
konstruktsioonideks. See tähendab, et me
üldistame konkreetseid lihtlaused nõnda, et säilitame konk-
reetseena ainult verbi ja asendame kõik muud sõnad lauses
üldisemate vormikategooriatega vastavalt sellele, millise
üldise vormikategooria olemasolu antud konkreetne verb tin-
gib. Nii näiteks saame eelnevaist näitelauseist järgmised
verbile orienteeritud konstruktsioonid:

$N'+nom.$ abiellus $N^2+kom.$

$N'+nom.$ ja $N^2+nom.$ abiellusid

$N+nom.+pl.$ abiellusid

Usume, et just sellistest verbikesksetest konstruktsiooni-
dest lähtudes jõuame eesti keele lihtlausete ehituse põhi-
liste omapärasuste selgitamiseni.

Iga selline verbikeskne konstruktsioon koosneb järe-
likult konkreetsest verbist ja selle verbi laiendeist vormi-
klasside kujul. Laiendiks nimetame iga sellise orienteeritud
lause või fraasi elementi, mille esinemise võimalikkus või
morfoloogiline vorm sõltub sellise fraasi või lause kesk-
sest sõnast, käesoleval juhul verbist.

Nagu eelnev näide selgesti osutab, ei saa me verbi
laiendite hulgast välistada lause subjekti. Subjekt osutub
meie verbikesksetes mallides samuti verbist tingitud laien-
diks, sest subjekti vorm ja esinemise võimalikkus sõltuvad
suurel määral verbist ja tema sisust.

See ei tähenda sugugi, et me eitame lausete ehituse
kirjeldamisel üldse lauseliikmeid, vaid ainult seda, et
lauseliikmed on vajalikud lausete ehituse kirjeldamisel
ainult teatud tasandil. Lauseliikmed pole sugugi lausete
esmased ehituskivid, kuid nad on vajalikud vahepealsed ük-
sused, sest ilma nendeta ei saa me näiteks esitada sõna-
järjestusreegleid ega kontekstireegleid. Lihtlause verbi-
kesksete mallide esituses pole nende määramine vajalik, sest
konkreetne verb ei tingi otseselt lauseliikmeid (need on
liiga kõrgel abstraktsioonistmel), vaid konkreetsemaid

morfoloogilisi vorme ja nende substitutsiooniklasse. Seepärast seisavad meie poolt esitatavates lihtlausemallides subjekti asemel vormiklassid N+nom., N+part., Vn+nom., V+da (s.o. substantiiv nominatiivis, substantiiv partitiivis, verbaalnoomen nominatiivis, da-infinitiiv) jt.

6. Nõnda saadud verbile orienteeritud konstruktsioonid on siiski veel liiga heterogeensed, selleks et neid saaks võtta lihtlausemallidena. Ühelt poolt on neis konstruktsioonides esitatud grammatiliste vormide klassid, teiselt poolt aga paikneb sellistes konstruktsioonides alati konkreetne verbivorm. Pealegi, nagu eelnev näidegi osutas, võivad siiski sarnased verbid esineda laiendite poolest samasugustes orienteeritud konstruktsioonides. Me võime vabalt paigutada antud orienteeritud konstruktsioonides verbivormi abiellus asemele verbivormi kihlus ja konstruktsioon püsib endiselt grammatilisena. Seepärast võime astuda ja peame astuma konstruktsioonide abstraherimise käigus järgmise sammu ja asendama konkreetse verbivormi üldisema verbiklassiga, sümbooliga V. Kuid seejuures me peame iga lausemalli juures eraldi märkima, missugused verbid kuuluvad antud juhul klassi V. Näiteks eelmiste näidete puhul saame esialgse lausemalli kujul

$N'+nom. V N^2+kom.$

$N'+nom. ja N^2+nom. V$

$N+nom.+pl. V$

V = abielluma, kihluma, ...

Sellise üldistamisega me välistame oma lihtlausekäsitlusest taas suure hulga antud vaatekohast vähemolulisi variatsioonide. Nüüd pole meie malli puhul enam oluline, missuguses konkreetsetes finitiivses vormis verb on. Me fikseerime ainult, et sümbol V määrab mingit määratud verbi finitiivses vormis, eeldades, et selline verb võib esineda kõigis muudetes ja vormides.

Seega me eraldame omaette rühmaks need lausemoodustuse reeglid, mis asetavad sõltuvalt lause tähendusest verbi vas-

tavasse finitiitsesse vormi ja viivad läbi sellest verbivormist tingitud täiendused lause vormistuses. Kõik need reeglid jäetakse käesolevas käsitluses esialgu kõrvale, fikseerimata, eeldades ainult nende olemasolu. Me võtame niisiis oma lausemalli aluseks verbide personaalsed vormid ja jätame enamasti arvesse võtmata impersonaalsete verbivormidega lausete iseärasused. Samuti jätame kõrvale küsilauseste moodustamise ning lähtume oma lausemallides ikkagi vaid jutustavatest lausetest. Me eeldame, et impersonaalsete verbivormidega lausete jaoks kui ka küsilauseste jaoks on olemas omaette reeglid, mis toetuvad meie poolt fikseeritavale verbikesksetele lausemallidele.

Küll aga peame oma mallides eraldi märkima verbide vaegpöördelisuse, sest sellest sõltub otseselt lihtlause malli ehitus ja selle olemasolu tingib verbi enda tähendus. Me tähistame verbe, mis võivad esineda ainult kolmandas pöördes, sümboliga V+3.p. Näiteks:

N+nom. V+3.p. N+part.

V = esitama 6*, kajastama 1, kujutama 1, ...

lausetes Marmorkuju esitas magavat meest.

Ehituskunst kajastab oma ajastu meeleolusid.

Lava kujutab kõrget tuba.

Braldi tähistame ka seda, kui verb saab antud mallis esineda ainult passiivis (vastavalt V+pass.) või kui verb peab olema kindlasti eitavas kõnes (V+eitus). Näiteks:

N+nom. V'+pass. V²n+tr. ...

V' = mõtlema 2

lauses Park oli mõeldud puhkamiseks.

N+nom. V'+eitus V²n+part. ...

V' = kannatama 2, ...

lauses Peeter ei kannatanud valetamist.

* Numbrite seletus on leheküljel 58.

Tähistamata jäävad aga need faktid, et verb võib esineda üksnes personaalis, et antud lausemallis verbidel impersonaal või passiiv hoopis puudub. Selliste verbiomaduste esiletoomine jääb passiivse või impersonaalse verbivormiga lausete moodustamise reeglite hooliks.

Meie lausemallid on orienteeritud verbide finitiistele vormidele. Infiniitses vormis esinev verb säilitab võrdlemisi suures osas need malli iseärasused, mida ta tingib finitiises vormis. Kuid verbikeskses mallis (mida näüd ei saa enam nimetada lausemalliks) on toimunud siiski olulisi muutusi. Niisiis vajame eri reegliterühma finitiistsete verbivormidega lausemallide ümberkujundamiseks infiniitsete verbivormide fraasimallideks. Vt. eesti keele kohta Uuspõld 1966, 1969, 1970 ja Kasik 1968, 1970.

Sellise äldistamise ja piiramise tulemusena saame lausemallid, mis kirjeldavad personaalses verbivormis jutustavatele lihtlausetele aluseks olevaid konstruktsioone.

7. Nagu juba eespool mainiti, oleme lihtlausemallide esitamisel ainult osaliselt mõnes olulises punktis arvesse võtnud sõnade loomulikku järjestust lauses. Paljudes lausemallides oleme asetanud elementide sümbolid eesti keelele kõige iseloomulikumasse järjestusse, s.o. subjekt + verb + objekt (SVO). Verbi muude laiendite järjekord on lihtsalt suvaliselt fikseeritud, sest tegelikus prungis on siin tavaliselt väga suuri varieerumisi, mis sõltuvad väga mitmetest faktoritest, ent mitte verbi tähendusest. Nende laiendite järjestamisel oleme pidanud äldiselt silmas näiteks meie käänete tavapärast järjekorda, kaassõnalised vormid oleme paigutanud käändevormide järele tähestikulises järjekorras (kaassõnade järgi) jne.

Selline sageli esinev neutraalne SVO sõnajärjestus ei kehti siiski mitte alati. Eesti keeles on suur rühm lihtlausemalle, kus n e u t r a a l s e sõnajärjestuse korral on lauses esikohal hoopis objekt või mõni muu eriti oluline laiend, kuna subjekt on alles verbi järel. Nii-sugune järjekord on sellistel puhkudel tingitud verbist ja

me peame seda kindlasti tähistama ka lausemallis. Sel korral me fikseerime ikkagi loomuliku neutraalse sõnajärjestuse (OVS). Näiteks:

N+part. V+3.p. N+nom.

V = asustama 2, elustama 3, kandma 15, läbima 5, ... lauseis Saart asustavad neegrid. Teie nägu elustavad vilkad silmad. Teie laule kannab tänapäeva hingus. Romaani läbib tähetarga kuju.

8. Pärast neid üldistusi ja kitsendusi ilmneb, et meie lihtlausemallid on ikkagi veel liiga detailsed ja ebaühtlased. Meis on veel palju niisugust, mille olemasolu pole tingitud lause keskest komponendist - verbist. Seepärast, kui me tahame saada tõelisi verbikeskseid lausemalle, peame neid konstruktsioone veelgi redutseerima, peame välistama neist kõik elemendid, mille esinemise võimalikkus ei sõltu verbist, verbi tähendusest, see tähendab kõik need elemendid, mis ei ole orienteeritud verbile. Reduktsioonist lähemalt Apresjan 1962 ja Ōim 1966.

Kõigepealt võime redutseerida oma esialgsetest lihtlausemallidest fakultatiivsed atribuudid, s.o. sõnavormid, mis sõltuvad otseselt substantiividest, sest nimisõnade laiendite vaatlus kuulub hoopis teise süntaksipiirkonda, nn. substantiivirühma süntaksisse. Säilitama peame siiski need atribuudid, mis on obligatoorsed ja mille olemasolu tingib verb. Esineb nimelt juhtusid, kus lausemallis saab teatud substantiiviklass esineda ainult koos laienditega, ja laiendite olemasolu ei nõua mitte substantiiv ise, vaid verb. Näiteks:

N+nom. V[{A+part. ~ N+gen.} N+part.] ...

V = käima 4, ...

lausetes Elu käib kindlat rada. Te käisite oma teed. Teie mõtted käisid teisi teid. Nurksulgudesse on asetatud substantiiv koos oma laiendiga. ~ märgib substitutsioonivahekorda. Loogelised sulud tähistavad tavaliselt mitmesuguste

vahekordade ulatuse piires.

Need verbist tingitud obligatoorse laiendi juhud tuleb lahus hoida juhtudest, kus laiendi obligatoorse olemasolu tingib substantiivi tähendus. Üht rühma selliseid substantiive (näiteks tuju, iseloom, kuju jne.) on lähemalt analüüsinud H. Õim (1970). Ta nimetab neid sõnu p a r a - m e e t e r s õ n a d e k s. Võrreldagu näiteks sõnatähen-deid

Mul on hea tuju. - *Mul on tuju.

Kivil on inimese kuju. - *Kivil on kuju.

kust ilmneb selgesti niisuguste substantiivide laiendi obligatoorsus. Selliste substantiivide laiendid me välistame lausemallidest, hoolimata nende obligatoorsusest, sest nende olemasolu ega vorm pole tingitud verbi sisust.

Peale substantiivilaiendite redutseerime esialgsetest lausemallidest ka need verbilaiendid (traditsioonilises mõttes), mille olemasolu ega vormi konkreetsete verbid ei tingi. Sellised elemendid on universaalsed: nad võivad lauses esineda koos enamiku verbidega, modaalverbid välja arvatud. Seega on need vabad laiendid tavaliselt fakultatiivsed. Universaalse laiendi olemasolu lauses ei tingi verb ega mingi muu lauseelement, vaid kogu lause sisu. Seega me võime neid nimetada lauselaienditeks, kui me silmas peame eespool antud laiendi definitisiooni. Vabade ehk universaalsete laiendite klassid vajavad veel lähemat uurimist. Paistab, et neid on siiski vähem, kui esialgu arvata võis. Lähemalt tuleb neist klassidest juttu järgmises paragrahvis.

Omaette probleem on mittevõõrandatava omanduse (inalienable possession) omajat osutava lauseelemendi kuuluvus verbikesksesse lausemalli. Teatavasti on ka eesti keeles rühm substantiive, mis tähistavad teatud objektiga sisemiselt seotud mõisteid. Ei kõnelda pojast, vaid ikka kellegi pojast, ei kõnelda tavaliselt nāost, vaid kellegi nāost. Selliste substantiivide kasutamise puhul tuleb teada: kelle tütar, kelle nāgu, s.t. peab olema teada teine mõiste,

mille kohta esimene käib. Samal ajal pole ju sugugi kohustuslik tähistada igasuguste objektide omanikke. Raamatust kõneldes ei pea me sugugi teadma, kelle raamat see on. Vastavalt sellele teemegi vahet kahe suguse omanduse - mitte-võõrandatava omanduse ja võõrandatava omanduse vahel. Lähemalt mittevõõrandatavast omandusest Fillmore 1968: 61-62.

Omajat väljendatakse eesti keeles kõige sagedamini substantiivi juurde kuuluva genitiivivormiga. Ent seda võib väljendada ka teisel teel. Võrreldes näiteks lauseid

Minu raamat on laual.

Mul on raamat.

kus mõlemal juhul väljendab pronoomen omanikku.

Mittevõõrandatava omanduse omaja väljendamiseks kasutatakse eesti keeles genitiivse substantiivi asemel sageli adessiivis substantiivi või allatiivis substantiivi. Näiteks

Peeter pani vennale mütsi pähe.

Peeter pani mütsi venna pähe.

kus esimene lause on tavalisem ja loomulikum. Või ka

Pearu peksis poisil selja siniseks.

Sellise omajat tähistava adessiivse või allatiivse substantiivi oleme üldiselt verbikesksetest lihtlausemallidest välistanud, sest selle olemasolu on tingitud omandust tähistava substantiivi sisust. Lahendus on siiski veel esialgne ja niisuguste omajat märkivate substantiivide esinemistingimused vajavad lähemat uurimist. Esialgu paistab, et verb ei tingi mingil moel vastava adessiivse või allatiivse substantiivivormi olemasolu ega ka otseselt mitte selle vormi. Omajat osutava substantiivi vormi (s.o. käände) määrab omandust märkiva nimisõna grammatiline vorm. See tähendab, et allatiivne vorm on tingitud kehaosa märkiva sõna illatiivsest vormist, nii nagu adessiivne vorm on tingitud vastava kehaosanimetuse genitiivsest vormist.

Liigsed elemendid peame kindlasti redutseerima verbikesksetest lausemallidest, kuid näitelauseid täielikult redutseerida pole alati sugugi vajalik ja isegi mitte võimalik.

2. Pärast kõiki neid redutseerimisi võime asuda juba lihtlausemallide kirjapanemisele morfoloogiliste vormiklasside sümbolites. Neis sümbolites märgivad suur tähed sõnaklasse järgmiselt:

N = substantiivide klass, kuhu kuuluvad ka substantiivsed pronoomenid ja ordinaalid (viimaseid tuleb paari lausemalli puhul eraldi allklassina esile tuua; nende sümboliks on Num);

A = adjektiivide klass, kuhu kuuluvad ka adjektiivsed pronoomenid ja kardinaalid;

V = verbide klass;

Vn = verbaalsubstantiivide klass, kuhu kuuluvad tegevust kui protsessi tähistavad substantiivid sõltumata sellest, kas nad on tuletatud verbidest või vastupidi. Sellest lähemalt Kasik 1970.

Käändeid märgime väiketähealiste lühenditega:

nom. = nominatiiv, el. = elatiiv, tr. = translatiiv,
gen. = genitiiv, all. = allatiiv, abess. = abessiiv,
part. = partitiiv, ad. = adessiiv, term. = terminatiiv,
ill. = illatiiv, abl. = ablatiiv, kom. = komitatiiv.
in. = inessiiv, ess. = essiiv,

Käanete vormiklassid substantiividel näevad välja siis N+nom., N+gen., N+part. jne. Kui on vaja, märgime ka pluuralit lühendiga pl.

Teatava erandi moodustab meie tähistusviisis kolmekäändeline objekt. Me teame, et sellise objekti käändevalik - kas kasutada nominatiivi, genitiivi või partitiivi - ei ole tingitud mitte verbist, vaid muudest asjaoludest. Seepärast ei tähista me neid käändeid lausemallis eraldi, vaid ühendame kolm käanet ühe sümboli N+ngp. (substantiiv kas nominatiivis, genitiivis või partitiivis) alla. Nende käanete kasutamise reeglid tuleb eraldi, väljaspool verbikeskeid lausemalle fikseerida.

Infiinitised verbivormid tähistame eraldi nii, et liidame verbiklassi sümbolile lihtsalt vastava infiniitse verbivormi fleksioonisufiksi. Seega: V+da = da-infinitiiv,

V+ma = illatiivne ma-infinitiiv, V+mas = inessiivne ma-infinitiiv, V+mast = elatiivne ma-infinitiiv, V+mata = abessiivne ma-infinitiiv, V+vat = preesensi personaalse partitsiibi partitiiv (mille distributsioon teatud juhtudel on äsna infinitiivilähedane), V+nuks = nud-partitsiibi translatiiv, V+tuks = tud-partitsiibi translatiiv ja samal viisil ka muud harvemini esinevad partitsiibivormid.

Kaassõnähendeid märgime kujul N+gen. all, N+gen. alla, N+gen. juurde, N+part. mööda jne.

10. Kui me hakkame seni fikseeritud põhimõtete kohaselt verbikeskseid lihtlausemalle eesti keeles tuvastama, siis selgub veel üks kitsaskoht, mille tõttu mallide hulk kujuneb väga suureks. Ilmneb, et ikkagi pole kõigi grammatiliste vormide klassid tingitud verbi tähendusest, vaid osa neist tuleneb siiski lause sisust. Lähemal vaatlusel saab selgeks, et teatud puhkudel nõuab verb hoopis kindla grammatilise tähenduse alusel äldistatud lihtsast grammatilisest vormist kõrgemal abstraktsioonistmel paiknevat vormide klassi. Kui me vaatame selt seisukohalt näiteks lauseid

Isa tuli tuppa.

Isa tuli poja juurde.

Isa tuli akna alla.

siis peaks olema selge, et sellised vormilised erinevused nagu tuppa (N+ill.), poja juurde (N+gen. juurde), akna alla (N+gen. alla) pole tingitud verbi tähendusest, vaid hoopis lause tähendusest. Verbi tähendus tingib käesoleval juhul mingi äldisema klassi olemasolu. Me võime ju näiteks esimeses lauses elemendi tuppa asemele substitueerida poja juurde, akna alla, maja taha jne., ilma et verbi tähendus muutuks või lause muutuks mittevastuvõetavaks. Seega tuleb meil oma lausemallides niisugustel juhtudel ühendada rida grammatilisi vorme üheks substituutsiooniklassiks ning tähistada seda lausemallides ühe klassisümboliga. Kogu selle protseduuri sisu pole mitte sugugi ainult sümboli kasutuselevõttus, vaid siin me ühandame grammatilised vormid teatud tingimus-

tel (teatud semantilise tunnuse alusel) vastastikku substitueeritavate vormide klassiks.

Selliste klasside liikmed saame määrata substitutsiooni teel. Samades kontekstides samades positsioonides vastastikku asendatavad elemendid - grammatilised vormid - moodustavad ühe substitutsiooniklassi, mida iseloomustavad mingid üldisemad grammatilis-semantilised tunnused.

Besti keele lihtverbiidele orienteeritud lausezallide analüüsimisel ja kirjeldamisel on vaja läinud järgmisi substitutsiooniklasse (neist ka Rätsep 1969).

L o k a a l (Loc), mille liikmed osutavad kohta, kus tegevus toimub, või tegija asukohta. Näiteks lausete

Te istute toas. Te istute toolil.

Te istute laua taga. Te istute laua all.

ühiseks lausemalliks on

N+nom. V Loc

E k s t r a l o k a a l n e d i r e k t s i o -
n a a l (De), mille liikmed osutavad kohta, kust lähtutakse, eemaldutakse, lahkutakse. Näiteks lausete

Te tulete toast. Te tulete põllult.

Te tulete laua tagant. Te tulete laua alt.

ühiseks lausemalliks on

N+nom. V De

I n t r a l o k a a l n e d i r e k t s i o n a a l
(Di), mille liikmed osutavad kohta, kuhu siirdutakse, mille suunas liigutakse. Näiteks lausete

Te tulete tuppa. Te tulete põllule.

Te tulete laua taha. Te tulete laua alla.

malliks on

N+nom. V Di

T r a n s l o k a a l n e d i r e k t s i o n a a l
(Dt) osutab seda ala, mida mööda, millest läbi liigutakse. Näiteks lausete

Te tulite teed mööda. Te tulite piki kallast.

Te tulite läbi metsa. Te tulite üle soo.

malliks on

N+nom. V Dt

Mõnede verbide puhul jaguneb see klass veel kaheks allklassiks Dt_1 ja Dt_2 , kusjuures esimene neist hõlmab ühendid kaassõnadega mööda, pidi, piki; teine aga sõnaühendid kaassõnadega läbi, üle, ümber. Näiteks lausete

Te sülitate üle plangu. Te sülitate läbi võre.
mälliks on

N+nom. V Dt_2

sest on ju laused *Te sülitate mööda planku. *Te sülitate võret pidi. mittevastuvõetavad.

T r a n s l o k a a l (Loot) osutab kohta, kus ja mida mööda sihitult, suunata liigutakse. Selle substitutsiooniklassi liikmeiks on osa allklassi Dt_1 liikmeid ja substitutsiooniklassi Loc liikmed. Omavahel on selle klassi liikmed järgmistes vahekordades.

$$\{N^1 + in. - N^2 + ad.\} = \text{mööda } N^{1-2} + part. = N^{1-2} + part. \text{ mööda} \\ = N^{1-2} + part. \text{ pidi} - N^3 + gen. \text{ ümber} = \text{ümber } N^3 + gen. - \\ - Loc \text{ (kõigis muudes vormides)}$$

Näiteks:

Kerjused hulkusid linnas. Kerjused hulkusid tänavail.
Kerjused hulkusid mööda linna. Kerjused hulkusid mööda tänavaid. Kerjused hulkusid linna mööda. Kerjused hulkusid tänavaid mööda. Kerjused hulkusid linna pidi. Kerjused hulkusid tänavaid pidi. Kerjused hulkusid ümber maja. Kerjused hulkusid maja ümber. Kerjused hulkusid puude all. Kerjused hulkusid majade juures.

(= märgib ekvivalentsusvahekorda.)

Otseselt kohta osutavate substitutsiooniklasside kõrval peame eesti keele lausemallides mõnigi kord eristama veel teist sarja substitutsiooniklasse, mis märgivad (enamasti kollektiivset) ettevõtet, üritust, tegevust. Siia rühma kuuluvad järgmised substitutsiooniklassid.

L o k a a l n e k o l l e k t i v a a l (Cl), mis osutab ettevõtet, tegevust, kus viibitakse, ollakse, kust osa võetakse. Näiteks lausete

Te käisite koosolekul. Te viibite kongressil.

Te käisite pulmas. Te viibite pulmas.
malliks on

N+nom. V Cl

E k s t r a l o k a a l n e k o l l e k t i v a a l
(Ce) osutab ettevõtet, tegevust, kust lahkutakse, tullakse.
Näiteks lausete

Te tulite koosolekult. Te saabusite konverentsilt.

Te tulite pulmast. Te saabusite puhkuselt.

malliks on

N+nom. V Ce

I n t r a l o k a a l n e k o l l e k t i v a a l
(Ci) osutab ettevõtet, tegevust, kuhu minnakse, suundutakse.
Näiteks lausete

Te läksite koosolekule. Te sõitsite kongressile.

Te läksite pulma. Te sõitsite pulma.

malliks on

N+nom. V Ci

Belnevast peaks selguma, et nende substitutsiooniklasside liikmeiks võivad olla ainult mitmesuguseid äritusi, ettevõtteid, tegevusi märkivad substantiivid tavaliselt väliskohakäänetes, harva sisekohakäänetes, mitte kunagi kaassõnalistes ühendites. Nende klasside lahutamine lokaalist ja direktsionaalidest on vajalik seetõttu, et leidub verbe, mis tingivad lauseis kall lokaali või direktsionaalide esinemise, ent ei luba kollektivaalide esinemist.

Kolmanda substitutsiooniklasside sarja moodustavad teatud kohakäändelised viisiadverbid, mis näikse muude adverbide hulgas omavat erilist kohta. Nende klasside liikmed osutavad tavaliselt mingile seisundile. Siin me peame eristama kõigepealt kaks põhiklassi.

L o k a a l n e m o d a a l (Modl) osutab seisundit, olukorda, milles keegi või miski on või oli. See klass jaguneb omakorda veel kolmeks allklassiks Modl₁, Modl₂, Modl₃. Nende klasside liikmed tuleb anda loendina.

Modl₁ = {alasti, ammuli, elevil, haagis, harakil, harali, haravil, harevil, harguli, harkis, irevil, irvakil,

irvi, jõllis, jännis, kaardus, kaldu, kalkvel, kallakil, katki, kiivas, kikkis, kimpus, kinni, kipras, kissis, kobaras, koos, kortsus, krampis, krimpsus, kronksus, krussis, krõnksus, kræssus, kräsus, kummis, käharas, kägaras, käk-rus, kämpus, kängus, kärnas, kärssus, kõnksus, kõntis, kõn-nis, kõssis, kõõkus, kõhmas, kõürus, kõütsus, laabakil, lahti, laiali, lidukil, lidus, liikvel, lodakil, lodukil, lohakil, lohkus, lokkis, lommis, longus, lontis, loojas, loo-kas, losakil, lossis, lotakil, lotsis, lukus, lõkkel, län-gakil, lämpis, längus, lääpis, lõdakil, lõmakil, lõmmis, lõntis, lõrris, lõssis, marraskil, marus, mosis, muigel, mõlkis, naerukil, naerul, norakil, norgus, norus, nurjas, nässus, pahu(r)pidi, paokil, pilukil, pilves, pinevil, pin-gul, piripingul, poikvel, pooleli, praokil, pungis, punnis, puntras, purjus, põhjas, põlevil, põnnis, pärani, rakkus, riides, riivis, rikkis, ripakil, rippus, ristis, rullis, rusikas, rõngas, sassis, segamini, segi, soikus, sõõtis, tulvil, umbes, ummuksis, unarul, vidukil, vimmas, vingus, vinnas, ärevil, õieli, õites, õitsel, ängis, ärkvel, ...}

Modl₂ = {istukil, istuli, kummargil, kummuli, kõhuli, kõssakil, käpakil, käpili, käpukil, käpuli, kükakil, kük-kis, külili, küliti, küllakil, küürakil, küütsakil, lösa-kil, lõssakil, neljakäpakil, otseki, otseti, pikali, põi-giti, põiki, päästakil, päästi, risti, ristselili, ristseliti, selili, seliti, seljakil, sirakil, sirevil, sirgu, sirukil, siruli, upakil, tõllakil, uppis, viltu, ...}

Modl₃ = {kõrvu, kõrvuti, ligistikku, lähestikku, reas-tikku, ridamisi, seljakuti, vaheliti, vastakuti, vastamisi, vastastikku, ...}

Näiteks lausete

Koera kõrvad on kikkis.

Koera kõrvad on lontis.

Uks on kinni.

Aken on lahti.

malliks on

N+nom. V+3.p. Modl₁

Ja lausete

Haavatu lamas selili.

Poiss seisis päästi.

Haavatu lamas külili. Laps oli neljakäpakil.

malliks on

N+nom. V Modl₂

Modl₃ allklassi liikmed eeldavad kas mitmest subjekti või retsiprookset lausemalli. Näiteks lause

Majad seisid lähestikku.

malliks on

N+nom.+pl. V Modl₃

ja lause Jaan seisis Järga vastamisi malliks on

N+nom. V N+kom. Modl₃

In t r a l o k a a l n e m o d a a l (Modi) osutab seisundit, olukorda, millesse keegi või miski siirdub. Ka see klass jaguneb omakorda kolmeks allklassiks Modl₁, Modl₂, Modl₃, millede liikmed tuleb anda loendina.

Modl₁ = {alasti, ammuli, elevile, haaki, harakile, harali, haravile, harevile, harguli, harki, irevile, irvakile, irvi, jõlli, jänni, kaardu, kaldu, kalkvele, kallakile, katki, kiiva, kikki, kimpu, kinni, kipra, kissi, kobarasse, kokku, kortsu, krampi, krimpsu, kronksu, krussi, krõnksu, krõssu, kummi, krõssusse, kähharasse, kähgarasse, kähkru, kähmpu, kängu, kärna, kärssu, kõnksu, kõnti, kõnni, kõssi, kõõku, kõhmu, kõtru, kõutsu, laabakile, lahti, laiali, lidukile, lidusse, liikvele, lodakile, lodukile, lohakile, lohku, lokki, lommi, longu, lonti, looja, looka, losakile, lossi, lotakile, lotsi, lukku, lõkkele, längakile, lämpi, längu, lääpi, lõdakile, lõmakile, lõmmi, lõnti, lõrri, lõssi, marraskile, marru, mossi, muigele, mõlki, naerukile, naerule, norakile, norgu, nurja, nassu, pahu(r)pidi, paokile, pilukile, pilve, pinevile, pingule, pingumale, piripingule, poikvele, pooleli, praokile, pungi, punni, puntrasse, purju, puruks, põhja, põlevile, põnni, pärani, rakku, riide, riivi, rikki, ripakile, rippu, risti, rulli, rusikasse, rõngasse, sassi, segamini, segi, sodiks, soiku, sõõti, umbe, ummuksisse, unarule, vidukile, vamma, vingu, vinna, õieli, õide, õitsele, ärevile, ängi, ärkvele, ...}

Modl₂ = {istukile, istuli, kummargile, kummuli, kõhu-

li, k  pakile, k  pili, k  pukile, k  puli, k  kakile, k  kki, külili, k  liti, k  llakile, k   rakile, k   tsakile, k  ssakile, l  sakile, l  ssakile, neljak  pakile, otsekile, otseti, pikali, põigiti, põiki, p  stakile, püsti, risti, ristselili, ristseliti, selili, seliti, seljakile, sirakile, sirevile, sirgu, sirukile, siruli, upakile, t  llakile, uppi, viltu, ...}

Modi₃ = {kõrvu, kõrvuti, ligistikku, lähestikku, reastikku, ridamisi, seljakuti, vaheliti, vastakuti, vastamisi, vastastikku, ...}

Näiteks lause Lehed hoidsid kummi. malliks on

N+nom. V+3.p. Modi₁

ja lause Poiss kukkus pikali malliks on

N+nom. V Modi₂

Lause Poisid seisid seinä m  rde kõrvuti malliks on

N+nom.+pl. V Di Modi₃

Osa Modi₁ ja Modi₁ ning Modi₂ ja Modi₂ allklasside liikmeist on oma morfoloogiliselt vormilt samasugused. Võrrelge näiteks lauseid Teie suu on ammulu. Teie suu jäi ammulu. N   rid on segi. N   rid läksid segi. Jaak lamas kõhuli. Jaak kukkus kõhuli. J  ri seisis püsti (kahem  tteline). J  ri tõusis püsti. See on ainulaadne juhtum eesti keeles, kus lokaalse ja intralokaalse grammatilise tähenduse vahel ei tehta morfoloogiliselt vahet. Morfoloogia seisukohalt tuleks need vormilt kattuvad elemendid eraldada omaette allklassideks. Kuid käesoleva töö seisukohalt on otstarbekam nad siiski ühte jätta, sest vastasel korral keerustaksime asjatult oma lausemalle.

K  nelemist märkivate verbide juures esinevad substitutsiooniklassid, mis osutavad kasutatavale keelele. Eesti keele lihtlausemallides tuleb meil eristada nelja sellist substitutsiooniklassi: Lp, Ll, Le, Li.

P a r t i t i i v n e l i n g v a a l (Lp) esineb näiteks lausete Professor kõneleb soome keelt. Professor kõneleb esperantot. mallis

N+nom. V Lp

L o k a a l n e l i n g v a a l (Ll) esineb näiteks lausete Professor kirjutas kirja eesti keeles. Professor kirjutas kirja kodumurdes. Professor kirjutas kirja eesti keeli. mallis

N+nom. V N+ngp. Ll

E k s t r a l o k a a l n e l i n g v a a l (Le) esineb näiteks lausete Professor tõlkis raamatu inglise keelest. Professor tõlkis raamatu sanskritist. mallis

N+nom. V N+ngp. Le

I n t r a l o k a a l n e l i n g v a a l (Li) esineb näiteks lausete Professor tõlkis raamatu saksa keelde. Professor tõlkis raamatu esperantosse. mallis

N+nom. V N+ngp. Li

Retsiprooksete verbide juures esineb tegevuse vastastikkust rõhutavate sõnade substitutsiooniklass r e t - s i p r o o k (R), milles on ainult mõned liikmed (teineteisega, üksteisega, omavahel, isekeskis) ja mis esineb ainult siis, kui retsiproogi alussõna lauses on mitmuslik vormilt või sisult. Näiteks lausetel Jaan ja Järi maadlesid teineteisega. Jaan ja Järi maadlesid omavahel. on malliks

N+nom. ja N+nom. V R

ja lausetel Mehed maadlesid teineteisega. Mehed maadlesid isekeskis.

N+nom.+pl. V R

Omaette substitutsiooniklassiks tuleb ühendada ka verbist sõltuvad k õ r v a l l a u s e d (KL), mis enamasti on omakorda substitutsioonivahekorras mingi muu lauseelemendiga. Nii on näiteks lause Järi tähendas, et tal pole praegu aega malliks

N+nom. V KL

Kõrvallauseste osas on analüüs jäänud esialgu hästi äldiseks, sest nende lähem vaatlus eeldab juba liitlausete üksikasjalisemat analüüsi. On aga ilmne, et kõrvallause vormi valik sõltub samuti mõnevõrra pealause verbist, selle tähendusest. Võrreldes näiteks lausete

Järi küsis, kas teil on vaba aega.

Järi õpetas, et vanemat inimest ei tohi kõnetada. kõrvallauseid.

Samuti peame eraldama omaette substitutsiooniklassiks verbist sõltuvad o t s e s e k õ n e t e k s t i d (OK), mis nagu hiljem näeme, on ekvivalentsusvahekorras kõrval-
lausetega. Seega lause Järi tähendas: "Mul pole praegu ae-
ga." malliks võime märkida

N+nom. V OK

11. Respool me märkisime, et välistame verbikeskse-
test lausemallidest need traditsioonilised verbilaiendid, mille olemasolu ega vormi ei tingi tavaliselt konkreetse verbi tähendus. Me nimetasime selliseid laiendeid univer-
saalseteks ehk vabadeks laienditeks ja rõhutasime, et need elemendid on tavaliselt fakultatiivsed. Neidki laiendeid on võimalik koondada substitutsiooniklassideks. Teatud osas peame seda tegema ka verbikeskseid lausemalle fiksee-
rides.

Esineb nimelt juhtumeid, kus mõned nendest klassi-
dest tuleb arvata lausemalli elementide hulka, sest nende obligatoorne olemasolu lauses on tingitud otseselt verbist. Sel puhul need laiendid pole enam fakultatiivsed, vaid ob-
ligatoorsed, see tähendab, nende ärajätmise korral muutub lause mittevastuvõetavaks. Näiteks lauses Isa tuli üksinda koju on üksinda vaba laiend ega kuulu verbikesksesse lause-
malli, aga lauses Isa jäi üksinda peab üksinda kuuluma lau-
semalli, sest lause *Isa jäi pole vastuvõetav. Seega kui mõni vabade laiendite klass teatud verbi puhul osutub ob-
ligatoorseks klassiks, siis kuulub ta kindlasti sellesse verbikesksesse lausemalli.

Siit lähtudes peame eelmistele substitutsiooniklas-
sidele lisama veel järgmised substitutsiooniklassid.

M o d a a l (Mod) osutab tegevuse viisi ja esineb mitmesuguste viisiadverbidenä, aga ka komitatiivi- ning
essiivivormidenä. Näiteks lausete Noormees käitus viisa-
kalt. Noormees käitus aumehena. Noormees käitus nagu lurjus.

malliks on

N+nom. V Mod

ja lausete Direktor suhtus sekretärisse lugupidavalt ning Direktor suhtus sekretärisse lugupidamisega malliks on

N+nom. V N+ill. Mod

T e m p o r a a l (Temp) tähistab aega, millal mingi sündmus või tegevus toimub ja selle substitutsiooniklassi liikmeiks on mitmed ajaadverbid ja aega osutavad nimisõnaühendid. Näiteks lausete Raskused ilmnesid alles täna ja Sünnipäev oli kolmapäeval malliks on

N+nom. V+3.p. Temp

M e s u r a a l (Mes) osutab hulka, mõõtu, määra ja selle substitutsiooniklassi liikmeiks on mitmesugused määraadverbid ja mõõtu tähistavad sõnaühendid. Näiteks lause Kusti kaalub sada kilo malliks on

N+nom. V Mes

Ja lause Kraadiklaas näitab kuus kraadi malliks on vastavalt

N+nom. V+3.p. Mes

T e m p o r a a l n e m e s u r a a l (Tempmes) osutab tegevuse või seisundis olemise kestust. Sellesse substitutsiooniklassi kuuluvad kestust tähistavad ajamäärsõnad ning substantiiviühendid. Näiteks lause Maaväri-semine vältas ainult hetke malliks on

V²n+nom. V'+3.p. Tempmes

Ja lause Kirjanik elas viiskümmend aastat malliks on vastavalt

N+nom. V Tempmes

Peale selle peame omaette substitutsiooniklassiks (esialgse sümboliga Tempmes*) eraldama sõnaühendid, mis märgivad ajanäitu teatud momendil mingis ajahikus, enamasti kellaaega. Näiteks lause Kell saab kümme malliks on

N+nom. V+3.p. Tempmes*

D i s t r i b u t s i o n a a l (Distr) rõhutab mingist tegevusest või seisundist osavõtjate arvu ja sellesse substitutsiooniklassi kuuluvad sõnad üks, üksinda

ja kesi-liite abil tuletatud adverbid (kahekesi, kolmekesi, neljakesi jne.). Näiteks lause Me jäime kahekesi malliks on
N+nom. V Distr

Hoopis erilaadne on olukord tegevuse põhjust osutavate universaalsete laiendite substitutsiooniklassi k a u s a a l (Caus) puhul. Substitutsiooniklassina seda lihtlause põhimallidesse lülitada ei tule, sest pole sellist verbi, mis nõuaks otseselt ja obligatoorselt seda substitutsiooniklassi. See klass võib esineda enamiku verbide puhul, kui lause üldine mõte seda tingib. Kuid selle substitutsiooniklassi mõned liikmed on oma morfoloogiliselt vormilt verbist tingitud. Näiteks N+ill., N+el. ja N+gen. kätte on sellised kausaali liikmed, mis võivad esineda ainult teatud verbide juures, Vrd.

Vanamees suri nälga.

Kaamel kõnges janu kätte.

Te nägu on paistetanud suurest joomisest.

Sel juhul tuleb niisugused kausaalivormid arvata morfoloogilise vormina (mitte substitutsiooniklassina) verbikeskse lausemalli koosseisu. Ja eelnevate lausete aluseks on sellega mallid

N+nom. V N+ill.

N+nom. V N+gen. kätte

N+nom. V N+el.

Kausaali universaalsed liikmed (näiteks N+gen. tõttu, N+gen. tagajärjel) oleme lausemallidest välistanud, välja arvatud need juhud, kus need on ekvivalentsusvahekorras mõne verbist tingitud kausaali liikmega, näiteks eespool nimetatud liikmetega.

Alati ei pruugi me substitutsioonivahekorda tähistada erilise klassisümboliga, vaid võime otseselt osutada klassi liikmeid vastavas vahekorras, eriti kui substitutsioonivahekord kehtib ainult paari elemendi vahel. Sel juhul me tähistame substitutsioonivahekorda tilde abil, elemente klassisümboli alla viimata. Näiteks lausete Jõgi ahenes kitsamaks. ja Jõgi ahenes kanaliks. ühiseks malliks on

N+nom. V {N+tr. ~ A+tr.}

Sellisel viisil võime märkida substitutsioonivahekorda ka vormide ja substitutsiooniklasside vahel. Näiteks lause Peeter ütles ainult ühe lause ja liitlause Peeter ütles, et ta läheb tsirkusesse. pealause ühiseks malliks on

N+nom. V {N+ngp. ~ KL}

12. Peale substitutsioonivahekorra viisil lausemalli elementide vahel fikseerida muidki vahekordi, ilma et me eriliselt ühe sümboliga tähistatavaid klasse fikseeriks. Lauseelementidevaheliste vahekordade fikseerimine ühes ja samas lausemallis tähendab tegelikult seda, et me koondame mitmeid lausemalle üheks üldisemaks mitmevariandiliseks lausemalliks. Sellise ühendamise võimalikkuse üheks kriteeriumiks on olnud asjaolu, et verbi tähendus on säilinud enam-vähem samana, s.t. tegemist on ühe ja sama verbiga. Kui aga verbi tähendus on eri mallides erinev, siis viisil luugeta verbid eri verbideks.

Vaatleme nüüd sellist mitmeid variante ühendavat lausemalli lähemalt. Kõigepealt võivad elemendid niisuguses lausemallis olla kas fakultatiivsed või obligatoorsed ja see obligatoorsus-fakultatiivsus on tingitud verbist. Obligatoorne element peab antud tähenduses antud verbide korral alati esinema, fakultatiivne element aga võib esineda ja võib ka ära jääda, ilma et verbikeskne mall lakaks olemast. Fakultatiivsete elementide tähised asetame lausemallide kirjetes ümarsulgudesse, obligatoorsed elemendid esinevad mallides ilma ümarsulgudeta.

Järgnevas toome mõned elementide fakultatiivsuse-obligatoorsuse ilmnemise võimalused eesti keele lihtlausemallides.

Mallis, kus peale verbisümboli V ja sümboli N+nom. on veel kaks elementi, võivad viimased olla mõlemad obligatoorsed. Näiteks lause Komisjon arvas käsimuse teisejärguliseks. malliks on

N+nom. V N+ngp. A+tr.

Ent üks elementidest võib olla ka fakultatiivne. Näi-

teks lausete

Üliõpilane sooritas eksami.

Üliõpilane sooritas professorile eksami.

ühiseks malliks on

N+nom. V N+ngp. (A+tr.)

Fakultatiivsed võivad olla ka mõlemad eespool mainitud elemendid.

Näiteks lausete

Preester ohverdas.

Preester ohverdas lamba.

Preester ohverdas Jupiterile.

Preester ohverdas Jupiterile lamba.

malliks on

N+nom. V (N+ngp.) (N+all.)

Võib olla ka nii, et mõlemad elemendid kas esinevad koos või puuduvad lausest üheskoos. Näiteks lausete

Ema laulis.

Ema laulis tütrel magama.

ühiseks malliks on

N+nom. V' (N+ngp. V²+ma)

Olukord võib olla veelgi keerulisem. Mõlemad elemendid võivad puududa, ent üks element võib esineda ainult siis, kui esineb teine element. Näiteks lausete

Mina sünnitas.

Mina sünnitas tütrel.

Mina sünnitas Mihklile tütrel.

ühiseks malliks on

N+nom. V (N+ngp. (N+all.))

Substitutsioonivahekorra erijuhtumiks võime pidada elementide (või elementide järjendite) vahel esineda võivat ekvivalentsusvahekorda. Sel puhul elementide asendamisel teineteisega lauses ei säili mitte ainult verbi tähendus, vaid ka kogu lause sisu. Substitueeritavaid elemente ei ühenda üksnes mingi kindel üldine grammatiline tähendus, vaid nad on tähenduslikult samased, aga vormilt erinevad. Ekvivalentsusvahekorda märgime vör-

dusmärgiga kõnealuses vahekorras olevate elementide vahel
ja ekvivalentsusvahekorra ulatust tähistame loogeliste sul-
gudega. Näiteks lausete

Te arvestasite kõiki asjaolusid.

Te arvestasite kõikide asjaoludega.

ühiseks malliks on

$N + \text{nom. } V \{N + \text{part.} = N + \text{kom.}\}$

Ja näiteks lausete

Teist saab sanitar.

Te saate sanitariks.

ühiseks malliks on

$\{N^1 + \text{el. } V N^2 + \text{nom.}\} = \{N^1 + \text{nom. } V N^2 + \text{tr.}\}$

Elementide vahel võib olla ka d i s j u n k t -
s i o o n i v a h e k o r d. Sel korral esinevad kas
mõlemad elemendid või üks nendest, kuid mõlemad korraga
puududa ei saa. Sellist vahekorda tähistab märk v elemen-
tide vahel, kusjuures vahekorra ulatust piiravad loogeli-
sed sulud. Näiteks lausete

Te mahute pesuruumi.

Te mahute pesema.

Te mahute pesuruumi pesema.

ühiseks malliks on

$N + \text{nom. } V^1 \{V^2 + \text{ma } v D i\}$

Peale selle on veel mõningaid vahekordi, mis tuleb
verbikeskses lausemallis esile tuua. Neil puhkudel aseta-
me lausemalli variandid ülevaatlikkuse mõttes eri ridades-
se üksteise alla, eeldades eri ridades olevate mallivarian-
tide vahel teatud vahekordi.

Kõigepealt tuleb siin kõnelda vahekorrast, kus lause-
element esineb vormiliselt kahesuguselt ja vormi valiku
määrab teatud teiste elementide olemasolu lauses. Üks ele-
mendi vormidest võib esineda ilma teatud muude relevant-
sete elementideta, teine vorm aga eeldab kindlasti teatud
muude relevantsete elementide olemasolu. Vastava elemendi-
variandi valikuga kaasneb lause teatud üldine tähendus-
joon.

Selline vahekord on aluseks ühele eesti keele objektireeglile. Sellest varem Rätsep 1969^a. Nimelt esineb eesti keeles ühtede verbide juures nn. kolmekäändeline objekt, mida me oma mallides tähistasime sümboliga N+ngp., ja teiste verbide juures ühekäändeline (partitiivne) objekt (N+part.). Kuid on veel kolmas rühm verbe, mille juures võivad esineda mõlemad objektivariandid sõltuvalt sellest, kas lauseis on veel teatud relevantseid laiendeid või ei ole. Ilma nende relevantsete laienditeta võib esineda ainult N+part., kuna N+ngp. ei saa esineda ilma nende laienditeta, üks nendest relevantsetest laienditest peab tingimata lauses olemas olema. Näiteks lausete

Instituut laiendas katsed kolhoosidele.

Instituut laiendas katsed sovhoosidelt kolhoosidele.

Instituut laiendas katseid.

Instituut laiendas katseid kolhoosidele.

Instituut laiendas katseid sovhoosidelt kolhoosidele.

Ühise malli võime kirja panna järgmiselt.

N+nom. V N+ngp. N+all. (N+abl.)

N+nom. V N+part. (N+all. (N+abl.))

Vastavalt sellele mallile on lause *Instituut laiendas katsed. puudulik ja seetõttu mittevastuvõetav.

Nagu me juba mainisime, ei õigusta igasugune laiend selliste kahesuguse objektiga verbide puhul N+ngp. kasutamist. Näiteks vahendit osutav N+kom. ja asukohta osutav substitutsiooniklass Loc pole sellised relevantssed elemendid. Nendeks on suunda või tulemust osutavad N+all., A+tr., Di, Modi jne. Samuti on relevantssed tegevuse lõpetatust rõhutavad kõrvalsõnad, nagu ära, minema jne. Võrreldes näiteks järgmisi lauseid

*Poiss sirutas selja.

Poiss sirutas selga.

Poiss sirutas selja sirgeks.

Poiss sirutas jalad harali.

*Poiss sirutas koridoris selja.

Poiss sirutas koridoris selga.

kus verbi sirutama 3 lausemalliks on

$N + \text{nom. } V \text{ } N + \text{ngp. } \{A + \text{tr.} - \text{Modi}\} (\text{Loc})$

$N + \text{nom. } V \text{ } N + \text{part. } (A + \text{tr.} - \text{Modi}) (\text{Loc})$

Teistsugust vahekorda näeme nn. instrumendi talisatsioonil puhul. Lähemalt sellest Fillmore 1968. Sel puhul esineb lausemalli ühes variandis element, mis representeerib vahendit ja on vormilt tavaliselt komitatiivne substantiiv ($N + \text{kom.}$). Malli teises variandis (või teistes variantides) on see vahendit märkiv element asunud nominatiivse substantiivi ($N + \text{nom.}$), s.o. lause subjekti kohale ja saanud samuti nominatiivse vormi. Esimese variandi $N + \text{nom.}$ saab teises variandis esineda uue subjekti genitiivse laiendina. Seega on niisugusel verbil kaks põhilist lausemallivarianti, kusjuures nende vahel pole täieliku sisulist samasust, vaid kindlad semantilised vahekorrad. Näiteks lausete

Ema lõikas leiba.

Ema lõikas noaga leiba.

Nuga lõikas leiba.

ühiseks malliks on

$N^1 + \text{nom. } V \text{ } N^2 + \text{part. } (N^3 + \text{kom.})$

$N^3 + \text{nom. } V + 3.p. \text{ } N^2 + \text{part.}$

Kui me sama lõikama-verbi kasutamist natuke laiemalt vaatame, näeme, et selle verbi puhul on meil tegemist hoopis kaheastmelise instrumentalisatsiooniga, s.o. vahendiks võib olla kas mingi ese või seda hoidev, sellega toimiv kehaosa või teatud juhtudel mõlemad. Kui me võtame lisaks eelmistele lausetele arvesse veel lauseid

Ta parem käsi lõikas leiba.

Ta parem käsi lõikas noaga leiba.

siis võime fikseerida kõigi eelnevate lausete ühiseks malliks

$N^1 + \text{nom. } V \text{ } N^2 + \text{part. } (N^3 + \text{kom.} - N^4 + \text{kom.})$

$N^4 + \text{nom. } V + 3.p. \text{ } N^2 + \text{part. } (N^3 + \text{kom.})$

$N^3 + \text{nom. } V + 3.p. \text{ } N^2 + \text{part.}$

Selle lausemalli kohaselt ei saa $N^3 + \text{kom.}$ ja $N^4 + \text{kom.}$ samaseg-

selt esineda. Seega lause Ena lõikas parema käega noaga leiba. on mittevastuvõetav.

Tegelikult on olukord lõikama-verbi lausemalliga veelgi keerulisem, sest see verb kuulub nende verbide hulka, kus esineb eespool kirjeldatud kahesugune objekt. Võrreldagu näiteks lauseid Ena lõikas leiba. ja Ena lõikas leiva viiludeks. mittevastuvõetavate lausetega *Ena lõikas leiva. *Ena lõikas noaga leiva. *Nuga lõikas leiva. *Ena parem käsi lõikas leiva noaga. Verbi lõikama 4 täielik lausemall on järgmine:

$N^1 + \text{nom. V } N^2 + \text{ngp. } \{N^3 + \text{tr.} - A + \text{tr.}\} (N^4 + \text{kom.} \sim N^5 + \text{kom.}) (\text{Loc})$
 $N^1 + \text{nom. V } N^2 + \text{part.} (N^3 + \text{tr.} \sim A + \text{tr.}) (N^4 + \text{kom.} \sim N^5 + \text{kom.}) (\text{Loc})$
 $N^5 + \text{nom. V} + 3. \text{p. } N^2 + \text{ngp. } \{N^3 + \text{tr.} - A + \text{tr.}\} (N^4 + \text{kom.}) (\text{Loc})$
 $N^5 + \text{nom. V} + 3. \text{p. } N^2 + \text{part.} (N^3 + \text{tr.} \sim A + \text{tr.}) (N^4 + \text{kom.}) (\text{Loc})$
 $N^4 + \text{nom. V} + 3. \text{p. } N^2 + \text{ngp. } \{N^3 + \text{tr.} \sim A + \text{tr.}\} (\text{Loc})$
 $N^4 + \text{nom. V} + 3. \text{p. } N^2 + \text{part.} (N^3 + \text{tr.} \sim A + \text{tr.}) (\text{Loc})$

Selline vahekord, kus üks malli elementidest võib siirduda subjekti positsiooni, ei esine mitte ainult vahendit märkiva elemendi korral. Samasugust vahekorda näeme ka retsiprooksete verbide lausemallides. Eespool käsitletust leidnud abielluma-verbi täielik lausemall on

$\left\{ \begin{array}{l} N^1 + \text{nom. V } (N^2 + \text{kom.}) \\ N^1 + \text{nom. ja } N^2 + \text{nom. V } (R) \\ N + \text{nom.} + \text{pl. V } (R) \end{array} \right\} (\text{Loc})$

Selles lausemallis näeme eespool kirjeldatud vahekorda elementide $N^2 + \text{kom.}$ ja $N^2 + \text{nom.}$ vahel eri mallivariantides. Mallivariandid ise pole sisult täiesti samased: esimene, komitatiivne variant tõstab esile elemendi $N^1 + \text{nom.}$ aktiivsust (näiteks Neiu abiellus fotograafiga.), teine, kahe nominatiiviga variant fikseerib aga mõlema elemendi võrdsuse tegevuses (vrd. Neiu ja fotograaf abiellusid.).

13. Kõiki neid vahekordi kohtame eesti keele lihtlausete malle fikseerides. Kui me üldistame eespoolestitatu, võime öelda, et verbi ja tema laiendite vahel eksisteerib selline vahekord, kus verb tingib oma tähenduse, oma sisuga laiendi olemasolu võimalikkuse, laiendi obligatoorsuse või

fakultatiivsuse, laiendi vormi ja ka need laienditevahelised vahekorrad, mida me eelnevas käsitlesime.

Sellist verbi ja tema laiendite vahekorda me nimetame rektsooniks ehk rektsoonivahekorraks. Ja siit lähtudes võime sellist verbile orienteeritud, verbikaskset lausemalli, kus on fikseeritud kõik antud verbi antud tähendusest sõltuvad lauseelemendid ja nende vahekorrad, nimetada ka antud verbi rektsoonistruktuuritüübiks. Iga konstruktsioonivarianti selles tüübis nimetame antud verbi rektsoonistruktuuriks.

Verbi tähendust, mis tingib tema rektsoonistruktuuritüübi, nimetame tema struktuuralseks tähenduseks. Kui verbil on mitu erinevat rektsoonistruktuuritüüpi, siis on tal ka vastavalt mitu erinevat struktuuraset tähendust. Verbide rektsoonistruktuuritüüpe ehk verbikeskseid lausemalle esitavas sõnastikus nummerdame iga polüseemilise verbi rektsoonistruktuuritüübid ja niisuguse verbiga mujal tekstis opereerides lisame verbile alati vastava rektsoonistruktuuritüübi järjekorranumbri.

14. Järgnevas mõned näited eesti keele verbide rektsoonistruktuuritüüpidest ehk lausemallidest.

alistuma

- 1) N+nom. V¹+3.p. V²n+all.

Materjal alistub vaevaga funktsionaalsele analüüsile.

- 2) N+nom. V (N+all.)

Linnus alistus. Linnus alistus vaenlasele.

- 3) N+nom. V (N+all. (N+in.) (Loc))

"Kalev" alistus. "Kalev" alistus "Dünamole". "Kalev" alistus "Dünamole" jalgpallis. "Kalev" alistus "Dünamole" Tallinnas.

- 4) N+nom. V N+all. (Loc)

Sõdur alistus ohvitseri käsule. Reisijad alistuvad määrusele. Reisijad alistuvad laeval määrustele.

armuma

N+nom. V (N+ill.) (Loc)

Peeter armus. Peeter armus näitlejannasse. Peeter armus
Tallinnas. Peeter armus Tallinnas näitlejannasse.

avanema

1) {N+all.= N+ad.} V+3.p. {N+nom. - N+part.} (Loc)

Poistel avanes võimalus reisisa. Poistele avanes võimalus
reisisa. Poistel avanes seal võimalus reisisa. Poistel ei
avanenud võimalust sõbraga kõnelda.

2) {N+all.= N+gen. ees} V+3.p. {N+nom. - N+part.} (Loc)

Peetrile avanes uus maailm. Peetri ees avanes uus maailm.
Peetrile avanes uusi maailmu. Peetri ees avanes sadamas
uus maailm.

3) {N+all. v {Loc = De}} V+3.p. {N+nom. - N+part.}

Turistidele avanes suurepärase vaade alla orgu. Mäetipul
avanes turistile suurepärase vaade alla orgu. Mäetipult
avanes suurepäraseid vaateid ümbruskonda.

4) {N+nom. - N+part.} V+3.p. (Loc)

Langevari avanes. Langevari avanes 1000 meetri kõrgusel.
Ühtki langevarju ei avanenud taevas.

5) {N+nom. - N+part.} V+3.p. D1 (Loc)

Aken avaneb aeda. Maja tagaküljel avanevad aknad aeda. Ae-
da avaneb mitmeid uksi.

15. Selliste reksioonistruktuuritüüpide alusel jagunevad
eesti keele verbid rühmadeks, milles peale ilmtingimatute
süntaktiliste samasuste võib kehtida ka suuremaid või vä-
hemaid semantilisi samasusi. Need verbirühmad on kolmesu-
gused.

a) üheliikmelised rühmad, kus teatav reksioonistruk-
tuuritüüp on omane ainult ühele verbile. Näiteks

N¹+nom. V ({N²+part. - KL} (N³+kom.) (Loc = De) (D1) (Dt₂))

N³+nom. V+3.p. ({N²+part. - KL} (Loc = De) (D1) (Dt₂))

V = kuulma 3

Te kuulsite samme. Radist kuulis põhja pool mära. Radist
kuulis põhja poolt mära. Radist kuulis oma kõrvaga läbi

tuule mära. Te kõrvad kuulsid tiksumist. Radist kuulis, kuidas keegi tuli tuppa.

b) mitmeliikmelised sünonüümsete verbide rühmad (kui-
gi sünonüümsetel verbidel ei pruugi sugugi alati olla sama-
sugune reksioonistruktuuritüüp). Näiteks

N+nom. V (N+el. = N+gen. järele) (Loc)

V = haisema, lehkama l, lõhnama l, ...

Aed haises. Koridor haiseb kasside järele. Sõdurid haise-
sid higist. Linn lehkas porist. Vattkuub lehkab higi jä-
rele. Kased lõhnavad. Tuba lõhnas nartsissidest ja ha-
pust veinist. Mees lõhnas viina järele. Pääkese kões sõ-
najalad lõhnasid. Jalgade all lõhnas tolm ja pori.

c) väga üldiste ühistunnustega verbide rühmad. Näi-
teks

N+nom. V N+ngp. Di (Loc)

V = heitma 4, najatama l, nõjatama l, panema 22, pistma 4,
pressima 5, suruma 4, toetama 2, torkama 2, tõmbama 10,
vajutama 6, ...

Maks heitis pea kuklasse. Vanamees najatas pea kätele.
Reisija nõjatas pea tahapoole. Dresseerija pani pea lõvi-
le suhu. Poiss pistis sõrme ninna. Noormees pressis nää-
rohtu. Siimon surus sõrmed ümber kepikonksu. Taaniel toe-
tas kukla vastu seljatuge. Peeter torkas rusika võõrale
nina alla. Kindral tõmbas pea õlgade vahele. Haige vaju-
tas huuled vastu naise kätt.

Alati pole võimalik kõigi samade süntaktiliste tunnustega
verbide vahel ühisjooni semantikas leida ja sellel semanti-
lisel kokkukuulumatusel on ka omad kindlad põhjused, nagu
hiljem näeme.

Selliseid reksioonistruktuuritüüpe võib pidada ees-
ti keele lihtlauseste põhimallideks, millel peaksid rajane-
ma mitmesugused muud lauseid laiendavad ja teisendavad reeg-
lid, nagu vabade laiendite lisamise reeglid, sõnajärjestuse
varieerimise reeglid, atribuutide lisamise reeglid, kon-

tekstireeglid, muude lausetäppide (küsilausete, passiivlausete jt.) moodustamise reeglid, sekundaarse verbivormi laiendite reeglid jm.

16. Ja vastupidises suunas. Nende rektsioonistruktuuritäppide alusel on võimalik fikseerida ka kõik eesti keele elementaarlausend, s.o. kõige lihtsamad täielikud lausemallid eesti keeles. Sel juhul jäetakse verbikesksetes lausemallides ära kõik fakultatiivsed elemendid ja säilitatakse ainult obligatoorsed. Nii saame eelnenud näidetest fikseerida järgmised eesti keele elementaarlausend:

- N+nom. V (Vanamees haises.)
- N+nom. V N+ngp. Di (Vanamees najatas pea kätele.)
- N+nom. V N+part. (Vanamees kuulis mära.)
- N+nom. V+3.p. N+part. (Kõrvad kuulsid mära.)
- N+nom. V KL (Vanamees kuulis, kuidas keegi tuli.)
- N+nom. V+3.p. KL (Kõrvad kuulsid, et keegi tuli.)

17. Kas ja kuidas on see seoses generatiivse grammatikaga? Verbi rektsioonistruktuuritäppide fikseerimine ei ole generatiivse grammatika mingi osa koostamine, kuigi ilmselt ilma selliste andmeteta ei saa luua ühtki põhjalikumalt generatiivset grammatikat. See on vajalik eeltöö, eesti keele lihtlause ehituse oluliste faktide tuvastamine, kust edasi minna võib õigegi mitmes suunas.

18. Nagu eelnenust selgus, on selliste rektsioonistruktuuritäppide kirjelduse aluseks tingimus, et verb peab tingima tääbis esitatud laiendite esinemise, nende vormi ja nende teatavad omavahelised vahekorrad. Kerkib küsimus, mis tingib verbis just sellise rektsioonistruktuuritääbi. Juba põguski pilk analüüsitud materjalile osutab, et rektsioonistruktuuritääp on seoses verbi tähendusega, sest kui muutub verbi tähendus, muutub ka rektsioonistruktuuritääp.

Olukord on siiski mõnevõrra keerulisem. Polüseemiline verb saab konkreetse tähenduse ikkagi alles lauses, s.o. sellesama rektsioonistruktuuritääbi alusel. Kui me võ-

tame verbi üksinda, ilma lauseseoseta, siis on sellisel verbil tavaliselt mingi üldisem sisu, me ühendame selle tahtmatult teatud üldistatud situatsiooniga tegelikkusest, mille kirjeldamisel me võime antud verbi kasutada. Kõik muud tähendused jäävad nagu kõrvale, nendele me lihtsalt kohe esimesel hetkel ilma lausetaustata ei tule.

Kui vaatleme sisulisest küljest eespool kirjeldatud verbikeskseid lausemalle ja nende konkreetseid avaldusi, verbikeskseid lauseid, siis märkame, et need laused kirjeldavad mingeid situatsioone, olukordi, milles verbi poolt tähistatud tegevus toimub ja mille suhtes kõneleja oma seisukoha esitab. Neid konkreetseid situatsioone on võimalik üldistada abstraktseteks situatsioonideks. Näiteks lause Poiss kõneles emale oma koolipäevast. taga tagume kõnelemissituatsiooni, kus kõnelejaks on poiss, kuulajaks ema ja kõneteemaks ehk kõnealiseks koolipäev. Üldistatult: lause aluseks on situatsioon, kus kõneleja kõneleb kuulajale millestki, mis on kõnealiseks.

Selle põhjal me võime väita, et iga eespool kirjeldatud lausemalli aluseks on vähemalt üks üldine situatsioon. Sellises situatsioonis toimub, teostub verbi poolt tähistatud tegevus või seisund. Igas situatsioonis me võime eristada üht või mitut situatsioonikomponenti, mis täidavad antud situatsioonis kindlat funktsiooni. Tegevus ise seob kõik need situatsioonikomponendid üheks tervikuks, antud situatsiooniks. Ilma tegevuseta poleks ka situatsioon. Situatsioonikomponendid omalt poolt konkretiseerivad situatsiooni, annavad tegevusele täpsema laadi. Selliseid situatsioone me nimetame tegevussituatsioonideks, kusjuures me käsitleme sõna tegevus nii laias tähenduses, et sellesse mahuvad ka seisundid ja olukorrad. Varem tegevussituatsioonidest Rätsep 1970. Lausele aluseks olevat tegevussituatsiooni tuleb muidugi lahus hoida sellest kommunikatsioonisituatsioonist, milles antud lause esitatakse ja mille komponendid võivad samuti avalduda kõnealuses lauses.

Sellest lähemalt Rätsep 1971.

Iga verbi rektsioonistruktuuritüübi, verbikeskse lau-semalli aluseks on mingi üldsituatsioon, mida see struktuur oma elementides ja nende vormis peegeldab. Me võime siingi rääkida lause kahest struktuurist: formaalsest pindstruktuurist ja sellele aluseks olevast situatiivsest süvastruktuurist, mis selle pindstruktuuri suures osas tingib. Tavaliselt väljendab verb või selle ekvivalent tegevust (laias mõttes) ja situatsioonikomponendid avalduvad lause pindstruktuuris verbi mitmesuguste laienditena. Kuid mõni tegevussituatsioonikomponent võib pindstruktuuris representeeruda ka verbis eneses. Sellest tuleb lähemalt juttu hiljem.

Tegevussituatsiooni neid elemente, mis peavad või võivad avalduda pindstruktuuris verbis endas või rektsioonistruktuuritüübi liikmeina, nimetame tegevussituatsiooni relevantseteks komponentideks. Tegevussituatsioonis võib olla üks või enam relevantset komponenti. Kõiki neid seob üheks tervikuks, situatsiooniks tegevus. Sarnastel tegevustel on ka sarnased tegevussituatsioonid.

Konkreetne lause võib kirjeldada situatsiooni üht konkreetset juhtu. Kui me aga lähtume vastava verbi rektsioonistruktuuritüübist, saame tegevussituatsiooni üldisemal kujul. Üldisi tegevussituatioone on väga palju, ent ka neid on võimalik koondada rühmadeks, kus prevaleerib mingi veelgi üldisem tegevussituatsioon, mille variantideks võime pidada sellesse rühma kuuluvaid üksikuid situatioone.

Igal verbil pole oma erilist tegevussituatsiooni. Tavaliselt on mitmel verbil sama tegevussituatsioon. Verbid võivad olla erinevad tegevussituatsioonilt, ent verbi-de erinevused võivad ilmneda ka üksnes pindstruktuuris.

19. Järgnevas vaatleme eespoolesitatu praktilise näitena primaarseid kõnelemissituatioone ja nende avaldumisi pindstruktuurides rektsioonistruktuuritüüpidenä. Kõnele-

missituatsioonid on üks rühm teatamissituatsioone. Peale kõnelemissituatsioonide kuuluvad teatamissituatsioonide hulka laulmissituatsioonid, mitmed signaliseerimissituatsioonid jm.

Üldises teatamissituatsioonis me eraldame järgmisi relevantseid elemente. Situatsioonielemente esitame alati suurtähtedega.

TEATAMINE {TEATAJA, VASTUVÕTJA, TEKST, TEATAMIS-
ALIS, KOOD, VAHEND, ASUKOHT, LÄHTEKOHT,
SIHTKOHT}

Vaatleme neid situatsioonikomponente natuke lähemalt. TEATAJA on isik, kellest lähtub teade, kes teatab. VASTUVÕTJA on isik, kellele teade on suunatud. TEKST on teade ise, kas konkreetsel (näiteks Jüri teatas, et ta isa oli haige. Jüri teatas: "Mu isa oli haige.") või üldisemal kujul (näiteks Jüri teatas andmed grupi vanemale.). TEATAMISALIS on objekt või nähtus, millest teade kõneleb. KOOD on märgistüsteem (ka loomulik keel), milles TEKST edasi antakse. VAHEND on TEKSTI edasiandmise vahend (hääli, tehniline seade, kiri jne.). ASUKOHT on paik, kus TEATAJA ja VASTUVÕTJA mõlemad asuvad (näiteks Jüri teatas Peetrile kirjast alles Tallinnas.). Kui TEATAJA ja VASTUVÕTJA vahel on suurem distant, peab ASUKOHT hõlmama selle vahemaa, s.o. märkima laiemat ala. LÄHTEKOHT on paik, kus TEATAJA asetseb, ja SIHTKOHT on paik, kus VASTUVÕTJA asetseb.

Selline üldine TEATAMINE avaldub eesti keeles verbiga teatama 1. Verbil teatama on eesti keeles teisi, kitsamaid tähendusi, näiteks võib see väljendada kitsamalt kõnelist teatamist.

Teatamissituatsiooni elemendid avalduvad selle verbi puhul pindstruktuuris järgmiselt:

TEATAJA → N+nom.; VASTUVÕTJA → N+all.; TEKST → N+ngp. - KL = OK; TEATAMISALIS → N+el.; KOOD → Ll; VAHEND → N+kom. - N+nom.; ASUKOHT → Loc; LÄHTEKOHT → De; SIHTKOHT → Di.

Kui võtame arvesse elementide omavahelisi vahakordi, siis näeb verbi teatama 1 rektsioonistruktuuritäp eesti keeles välja järgmiselt:

$$N^1 + \text{nom. } V \cdot \{ N^2 + \text{ngp.} \sim N^3 + \text{el.} \sim \text{KL} = \text{OK} \} (N^4 + \text{all.})$$

$$(N^5 + \text{kom.}) (\text{Loc}) (\text{De}) (\text{Di}) (\text{Ll})$$

$$N^5 + \text{nom. } V + \text{3.p.} \{ N^2 + \text{ngp.} \sim N^3 + \text{el.} \sim \text{KL} = \text{OK} \} (N^4 + \text{all.})$$

$$(\text{Loc}) (\text{De}) (\text{Di}) (\text{Ll})$$

V = teatama 1

Kingsepp teatas oma telefoninumbri. Isa teatas oma saabumisest. Kingsepp teatas, et ta tuleb esmaspäeval. Kingsepp teatas: "Tulen esmaspäeval." Kingsepp teatas pojale oma telefoninumbri. Kingsepp teatas pojale Tallinnas oma telefoninumbri. Kingsepp teatas telegrammiga oma telefoninumbri. Kingsepp teatas Tallinnast pojale oma telefoninumbri. Kingsepp teatas Tartusse oma telefoninumbri. Kingsepp teatas oma saabumisest eesti keeles. Telegramm teatas kingsepa telefoninumbri.

Täibi kirje osutab, et TEKSTI ja TEATAMISALISE pindstruktuurivasted on eesti keeles substitutsioonivahekorras.

20. Teatamissituatsioonide üheks liigiks on kõnelemissituatsioonid, kus tegevust tähistatakse nn. kõnelemisverbidega. Kõnelemisverbideks loeme kõiki neid verbe, mis tähistavad inimesele omast kõnetegevust tema mitmesugustes aspektides. Need verbid on grammatikates kandnud tihti nime verba dicendi. Eesti keele kõnelemisverbid pole seni uurimata ala, on ju läänemeresoome keelte kõnelemisverbide võrdlevalle semantilisele analüüsile pühendatud terve doktoridissertatsioon (Siro 1949). Järgnevas vaatleme lähemalt kõnelemissituatsioonide mõningaid juhtusid ja nende representatsioonide eesti keele pindstruktuuris.

Kõnelemisverbid ja neile vastavad situatsioonid võib jagada primaarseteks kõnelemisverbideks ja -situatsioonideks ning sekundaarseteks kõnelemisverbideks ja -situatsioonideks. Primaarsete kõnelemisverbide tähendustes

ja neile vastavais situatsioonides on esiplaanil kõnelemine kui teatamine. Näiteks esinevad primaarsed kõnelemisverbid ja avalduvad primaarsed kõnelemissituatsioonid järgmistes lausetes.

Peeter kõneles Jürile oma unest plaanist.

Jüri jutustas Peetrile oma reisisist.

Peeter ütles Jürile, et ta läheb koju.

Jüri ei lausunud Peetrile ühtki sõna.

Sekundaarsed kõnelemisverbid tähistavad tegevusi, mis toimuvad küll tavaliselt kõneldes, ent mille puhul pole kõnelemine primaarseks tegevuseks, vaid primaarseks on mingi kõneleja taotlus, see, mida kõneleja kõneldes esile toob, väljendab. Sellised sekundaarsed kõnelemissituatsioonid representeeruvad näiteks järgmistes eesti keele lausetes.

Peeter noomis Jüri hilinemise pärast.

Jüri kaebas Peetrile oma õnnetust.

Peeter riidles Jüriga koera pärast.

Jüri kiitis Peetrile oma uut koera.

Järgnevas vaatleme lähemalt ainult primaarseid kõnelemisverbe.

21. Kõige tavalisemale kõnelisele teatamisele on aluseks järgmiste komponentidega situatsioon.

KÕNLEMINEN {KÕNELEJA (= TRATAJA), KUULAJA (= VASTUVÕTJA), TEKST, KÕNELIS (= TEATAMISALIS), KEELE (= KOOD), VAHEND, ASUKOHT, LÄHTEKOHT, SIHTKOHT, TAKISTUS}

Ümarsulgudes on antud üldise teatamissituatsiooni vastavad komponendid. Võrreldes üldise teatamissituatsiooniga on situatsiooni juurde tulnud komponent TAKISTUS, mis osutab tõket kõnevoolu teel, läbi või üle mille kõnelemine toimub. Üldises teatamissituatsioonis see komponent puudub.

Niisuguse kõige tavalisema kõnelemissituatsiooni komponente representeeritakse eesti keele pindstruktuuris järgmiste elementidega.

KÕNELEJA - N+nom.; KUULAJA - N+all.; TEKST - N+ngp. -

- KL = OK; KÕNEALIS - N+el. - N+gen. kohta; KEELE - Ll; VAHEND - N+ad. - N+kom. - N+nom.; ASUKOHT - Loc; LÄHTEKOHT - De; SIHTKOHT - Di; TAKISTUS - Dt₂.

Sellel kõnelemissituatsioonil baseerub eesti keeles mitu rektsioonistruktuuritüüpi, mille erinevused on põhiliselt elementide obligatoorsuses-fakultatiivsuses ja vastastikuses tingituses.

$$N^1 + \text{nom. } V \left(\left\{ \left\{ N^2 + \text{ngp.} \sim \text{KL} = \text{OK} \vee N^3 + \text{el.} \right\} = \left\{ \left\{ N^2 + \text{ngp.} \sim \text{KL} = \text{OK} \right\} (N^3 + \text{gen. kohta}) \right\} (N^4 + \text{all.}) \right. \right. \\ \left. \left. (De) \right) (N^5 + \text{ad.} \sim N^6 + \text{kom.}) (Loc) (Di) (Dt_2) (Ll) \right. \\ N^{5-6} + \text{nom. } V + 3.p. \left(\left\{ \left\{ N^2 + \text{ngp.} \sim \text{KL} = \text{OK} \vee N^3 + \text{el.} \right\} = \right. \right. \\ \left. \left. = \left\{ \left\{ N^2 + \text{ngp.} \sim \text{KL} = \text{OK} \right\} (N^3 + \text{gen. kohta}) \right\} (N^4 + \text{all.}) (De) \right) (Loc) (Di) (Dt_2) (Ll) \right)$$

V = kõnelema 3, rääkima 3, ...

Sepp kõneles. Sepp kõneles pika loo. Sepp kõneles oma lapsepõlvest. Sepp kõneles pojapoja oma lapsepõlve kohta pika loo. Sepp kõneles aias. Sepp kõneles voodist. Sepp kõneles poisile kõrva sisse. Sepp kõneles eesti keeles. Sepp kõneles tasase häälega. Tasane hääle kõneles eesti keeles. Tasane hääle kõneles ukse tagant.

Mõningaid selgitavaid märkusi eelneva kohta. Märkimist väärrib KÕNEALISE kahesugune representatsioon - N+el. ja N+gen. kohta. Nende kahe elemendi esinemise võimalustes on erinevusi. Nimelt saab N+gen. kohta esineda vaid siis, kui lauses on TEKSTI märkiv element, N+el. võib esineda ka siis, kui viimane, s.o. TEKST puudub. Võrdle lauseid Sepp kõneles oma lapsepõlvest. Sepp kõneles oma lapsepõlve kohta pika loo. Mittevastuvõetav on aga *Sepp kõneles oma lapsepõlve kohta.

VAHENDIT märkivate elementide N+ad. ja N+kom. esinemise võimaluste erinevused on tingitud klassi N liikmete tähendusest. Mõne substantiivi korral on need elementid ekvivalentsed (näiteks Ta rääkis valjul häälel. =

Ta rääkis valju häälega.), mõnel puhul on võimalik ainult N+kom. (näiteks Ta kõneles kõlava baritoniga.). Atribuutide kätsumise jätkame kõrvale. Kui subjekti kohale asub lauses VAHENDIT tähistav element, siis esineb ta kujul N+nom. Võrreldagu lauseid Sepp kõneles tasase häälega. Tasane hääle kõneles ukse tagant.

KUULAJAT representeeriva elemendi N+all. esinemise võimalused on teiste elementide omast antud täübis piiratud. N+all. saab esineda üksnes siis, kui lauses on realiseeritud kas TEKST või KÕNREALIS. Nende puudumisel pole lause kontekstivabana vastuvõetav. Võrreldagu lauseid Sepp kõneles pojapojaile pika loo. Sepp kõneles pojapojaile oma lapsepõlvest pika loo. mittevastuvõetava lausega *Sepp kõneles pojapojaile.

Keerulisemate ja elemendirohkemate rektsioonistruktuuritüüpide puhul kohtame kõnelemisverbide juures üht eesti keeles üldist nähtust. Nimelt ilmneb, et mida rohkem me paigutame ühte lausesse erinevaid rektsioonistruktuurielemente, seda raskemaks läheb vastuvõetava lause moodustamine. Elementide arvu kasvades muutub sõnajärjestus lauses üha fikseeritumaks, varieerumisvõimalused vähenevad. Lõpuks ei leidugi enam elementide vastuvõetavat järjestust, lause kaotab igal juhul oma selguse, seosed verbi ja laiendite vahel muutuvad lõdvaks ja lause osutub mittevastuvõetavaks elementide ülekülluse tõttu. On ilmne, et ka kõnelemisverbide puhul pole vastuvõetavad nn. maksimumaalsed, s.o. laused, kus korraga on peale obligatoorsete elementide ka kõik fakultatiivsed elemendid.

Jälgige järgmiste lausete vastuvõetavust.

- (1) Sepp kõneles aias pojapojaile oma lapsepõlvest pika loo.
- (2) Sepp kõneles aias tugitoolist pojapojaile oma lapsepõlvest pika loo.
- (3) Sepp kõneles aias tugitoolist pojapojaile kõrva sisse oma lapsepõlvest pika loo.
- (4) Sepp kõneles aias tugitoolist pojapojaile kõrva

sisse eesti keeles oma lapsepõlvest pika loo.

- (5) Sepp kõneles aias tugitoolist pojapojale läbi marli kõrva sisse eesti keeles oma lapsepõlvest pika loo.

Antud täübi korral paistab, et kui lauses on representeeritud rohkem kui kuus erinevat situatsioonikomponenti, siis kaotab lause oma seoste kompaktsuse ja muutub ähmaseks ja mittevastuvõetavaks (vrd. näiteks lauseid (3), (4), (5)). Lausete muutumine, elementide arvu kasvades, vastuvõetavast mittevastuvõetavaks näib olevat järkjärguline.

$N^1 + \text{nom.}$ V $N^2 + \text{ngp.}$ ($N^3 + \text{el.} = N^3 + \text{gen. kohta}$) ($N^4 + \text{ad.} \sim N^5 + \text{kom.}$) ($N^6 + \text{all.}$) (Loc) (De) (D1) (Dt₂) (L1)

$N^1 + \text{nom.}$ V {KL = OK} ($N^3 + \text{gen. kohta}$) ($N^4 + \text{ad.} \sim N^5 + \text{kom.}$) ($N^6 + \text{all.}$) (Loc) (De) (D1) (Dt₂) (L1)

$N^4 \sim 5 + \text{nom.}$ $V + 3.p.$ $N^2 + \text{ngp.}$ ($N^3 + \text{el.} = N^3 + \text{gen. kohta}$) ($N^6 + \text{all.}$) (Loc) (De) (D1) (Dt₂) (L1)

$N^4 \sim 5 + \text{nom.}$ $V + 3.p.$ {KL = OK} ($N^3 + \text{gen. kohta}$) ($N^6 + \text{all.}$) (Loc) (De) (D1) (Dt₂) (L1)

V = lausuma 1, ütlema 1

Sepp ütles ainult ühe sõna. Sepp ütles oma lapsepõlvest ainult ühe sõna. Sepp ütles oma lapsepõlve kohta ainult ühe lause. Sepp ütles pojapojale ainult ühe sõna. Sepp ütles valjul häälel ainult ühe sõna. Sepp ütles aias ainult ühe sõna. Sepp ütles toa nurgast ainult ühe sõna. Sepp ütles pojapojale kõrva sisse ainult ühe sõna. Sepp ütles läbi trellide ainult ühe sõna. Sepp ütles eesti keeles ainult ühe sõna. Sepp ütles selle asja kohta, et ta ei tea midagi. "Ma ei tea midagi," ütles sepp selle asja kohta.

Sellele täübile on aluseks sama situatsioon, mis oli eelmiselgi täübil. Erinevused on ainult elementide obligatoorsuses-fakultatiivsuses ja esinemiskitsendustes.

Kui võrrelda verbide kõnelema 3 ja rääkima 3 poolt tähistatud tegevust käesolevas täübis esitatud verbide tegevusega, siis näeme, et verbid ütleva 1 ja lausuma 1 väljendavad mittekestvat tegevust, kuna eelmise täübi verbid tähistavad kestvat tegevust. Sellest on tingitud ka see asjaolu, et ütleva 1 ja lausuma 1 verbide TEKSTI saavad üldistatult tähistada vaid lähikest üksust märkivad elemendid sõna, lause jne. Ei ole ju vastuvõetav *Sepp ütles poja-pojale pika loo oma lapsepõlvest. Otseses kõnes antud TEKSTI pikkus ei ole siiski piiratud.

Siit tuleneb ka selle rektsioonistruktuuritüübi põhiline erinevus eelmisest täübist: situatsioonikomponendi TEKST representeerimine kontekstivabas lauses on obligatoorne. Seega lauses peab alati olema elemendi N+ngp., OK või KL esindaja. Lause *Sepp ütles on järelikult kontekstivabana mittevastuvõetav.

Peale selle on siin eelmise täübiga võrreldes erinevusi KÕNEALISE representatsioonis: element N+el. ei saa esineda siis, kui TEKSTI märgib element KL või OK. Seega lause *"Ma ei tea midagi." ütles sepp sellest asjast. on eesti keeles mittevastuvõetav ja elemendi N+el. asemel tuleb antud konstruktsioonis kasutada KÕNEALISE teist esindajat pindstruktuuris, elementi N+gen. kohta.

Jäab veel märkida, et verbe ütleva 1 ja lausuma 1 tuleb lugeda täiesti sünonüümseiks, neil pole ühine mitte ainult tegevussituatsioon, vaid ka rektsioonistruktuuritüüp. Sama kehtib ka eelmise verbipaari kohta.

$$\begin{aligned}
 N^1 + \text{nom. V} & \left(\left\{ \left\{ N^2 + \text{ngp.} \sim \text{OK v } N^3 + \text{el.} \right\} = \left\{ N^2 + \text{ngp.} \sim \right. \right. \right. \\
 & \quad \left. \sim \text{OK } (N^3 + \text{gen. kohta}) \right\} \text{ v } N^4 + \text{ad.} \sim N^5 + \text{kom.} \\
 & \quad \left. \text{v Loc v Ll} \right\} (N^6 + \text{all.}) (De) (D1) (Dt_2) \\
 N^1 + \text{nom. V} & \left(\left\{ N^4 + \text{ad.} \sim N^5 + \text{kom. v Loc v Ll v Kl} \right\} \right. \\
 & \quad \left. (N^6 + \text{all.}) (De) (D1) (Dt_2) \right) \\
 N^4 \sim 5 + \text{nom. V} + 3. \text{p.} & \left(\left\{ \left\{ N^2 + \text{ngp.} \sim \text{OK v } N^3 + \text{el.} \right\} = \right. \right. \\
 & \quad \left. \left. = \left\{ N^2 + \text{ngp.} \sim \text{OK } (N^3 + \text{gen. kohta}) \right\} \text{ v Loc} \right. \right. \\
 & \quad \left. \left. \text{v Ll} \right\} (N^6 + \text{all.}) (De) (D1) (Dt_2) \right)
 \end{aligned}$$

N^{A-5}+nom. V+3.p. ({ Loc v Ll v KL } (N⁶+all.) (De)
(D1) (Dt₂))

V = jutustama 2, pajatama 1

Sepp jutustas. Sepp jutustas pika loo. Sepp jutustas oma lapsepõlvest. Sepp jutustas oma lapsepõlve kohta pika loo. Sepp jutustas aias. Sepp jutustas eesti keeles. Sepp jutustas tasase häälega. Sepp jutustas pojapojale pika loo. Sepp jutustas ahju pealt poja-
pojale pika loo. Sepp jutustas pojapojale kõrva sis-
se toreda loo. Sepp jutustas sõpradele läbi võre,
kuidas tal läks. Tasane häälel jutustas, kuidas mad-
rus päästeti.

Sellise kõnaltki komplitseeritud rektsioonistruk-
tuuritüübi aluseks on ikkagi sama tegevussituatsioon kui
kõnelema ja rääkima puhul, isegi situatsioonikomponen-
tide vastavused pindstruktuuris on täiesti samad. Erinevu-
sed on pindstruktuurielementide esinemiskitsendustes. Vas-
tupidiselt eelmise rühma verbidele märgivad need verbid
pikema informatsiooni suulist edasiasandmist.

Nende verbide rektsioonistruktuuride olulisim eri-
nevus seisneb selles, et rektsioonistruktuuritüübi elemen-
did jagunevad kaheks rühmaks: ühed võivad üksinda koos
verbiga moodustada lõpetatud kontekstivaba lause, teised
elemendid nõuavad aga alati mingi esimese rühma elemendi
olemasolu. Seega laused *Sepp jutustas ahju pealt. *Sepp
jutustas kõrva sisse. *Sepp jutustas läbi võre. on kon-
tekstivabadena puudulikud ja mittevastuvõetavad.

Lisaks sellele ei saa lauses representeeruda eral-
di pindstruktuurielementide KÕNEALIS, kui TEKSTI esindab
kõrvallause (KL). See kitsendus viitab asjaolule, et
kõrvallauses on nagu ühte liidetud nii KÕNEALIS kui ka
TEKST. Seega pole vastuvõetavad laused: *Sepp jutustas
lapsepõlvest, kuidas ta kalu püüdis. *Sepp jutustas lap-
sepõlve kohta, kuidas ta kalu püüdis.

$N^1 + \text{nom.}$ V {KL = OK} ($N^2 + \text{all.}$) ($N^3 + \text{ad.}$ - $N^4 + \text{kom.}$)
(Loc) (De) (D1) (Dt₂) (L1)

$N^3-4 + \text{nom.}$ V+3.p. {KL = OK} ($N^2 + \text{all.}$) (Loc) (De) (D1)
(Dt₂) (L1)

V = sõnama, ...

Peeter sõnas, et ta ei tea sellest midagi. Peeter sõnas: "Ma ei tea sellest midagi." Peeter sõnas uksehoidjale, et ta ei tea sellest midagi. Peeter sõnas vaikse häälega, et ta ei tea sellest midagi. Peeter sõnas toas, et ta ei tea sellest midagi. Peeter sõnas laua tagant, et ta ei tea sellest midagi. Peeter sõnas Jaanile kõrva sisse, et ta ei tea sellest midagi. Peeter sõnas üle sirmi, et ta ei tea sellest midagi. Peeter sõnas inglise keeles, et ta ei tea sellest midagi. Vaikne hääel sõnas, et ta ei tea sellest midagi.

Selle rektsioonistruktuuritüübi puhul torkab silma, et aluseks olevast tegevussituatsioonist puudub element, mis representeerib KÕNEALIST. Seega mittevastuvõetavad on laused

*Peeter sõnas uksehoidjale võtme kohta: "Ma ei tea sellest midagi."

*Peeter sõnas uksehoidjale võtmest: "Ma ei tea sellest midagi."

Belmistest erinevalt realiseerub selle rektsiooni-struktuuritüübi puhul TEKST. Seda on võimalik edasi anda ainult kõrvallause (KL) või otsese kõne (OK) abil, substantiiv nominatiivis, genitiivis või partitiivis ($N + \text{ngp.}$) ei saa tavaliselt selles tüübis esineda.

22. Seni oleme vaadelnud selliseid kõnelemissituatsioone, kus teatamine toimub ühepoolset: kõneleja annab informatsiooni edasi kuulajale. Kuid kõnelemine, informeerimine võib olla ka kahepoolne. Nimetame sellist kõnelemissituatsiooni VESTLEMISEKS. Selles situatsioonis on mõned situatsioonielemendid teisenenud. Kui me võtame eespoolestatud

kõnelemissituatsiooni põhisituatsiooniks, siis toimuvad siin järgmised teisendused. KÕNELEJA ja KUULAJA asenduvad komponentidega KÕNELEJA-KUULAJA 1 ja KÕNELEJA-KUULAJA 2, s.o. situatsioonis on kaks komponenti, mõlemad nii TEATAJA kui ka VASTUVÕTJA funktsioonides. Teatamise vastastik-kust rõhutab eraldi element RETSIPROOK. TEKST ei saa selles situatsioonis esineda, sest see nõuab nähtavasti kindla allika osutamist, käesolevas situatsioonis on aga kaks KÕNELEJAT-KUULAJAT, kelle suhtes TEKSTI autorsust ei saa määrata. Samuti pole võimalikud selles situatsioonis komponendid LÄHTEKOHT ja SIHTKOHT, sest need määrivad ju eraldi KÕNELEJA ja KUULAJA asupaika. Kall on aga olemas komponent ASUKOHT, mis osutab mõlema KÕNELEJA-KUULAJA ühist asupaika. Situatsioonikomponendid on seega järgmised.

VESTLEMINE {KÕNELEJA-KUULAJA 1, KÕNELEJA-KUULAJA 2,
KÕNEALIS, RETSIPROOK, VAHEND, KEEL, ASU-
KOHT, TAKISTUS}

Need situatsioonikomponendid avalduvad eesti keele pindstruktuuris järgmiselt:

KÕNELEJA-KUULAJA 1 - $N^1 + \text{nom.}$; KÕNELEJA-KUULAJA 2 - $N^2 + \text{kom.} \sim N^2 + \text{nom.}$; KÕNEALIS - $N^3 + \text{el.} \sim N^3 + \text{gen. üle} \sim \{N^3 + \text{gen.} \sim A + \text{ad.}\} N^4 + \text{ad.}$; RETSIPROOK - substitutsiooni-klass R; VAHEND - $N^5 + \text{ad.} \sim N^6 + \text{kom.}$; KEEL - L1; ASUKOHT - Loc; TAKISTUS - De_2 .

Belnevat ja pindstruktuurilisi kitsendusi ning elementide vahetust arvesse võttev reksioonistruktuuri-tüüp näeb välja järgmiselt.

$$\left\{ \begin{array}{l} N^1 + \text{nom.} \vee N^2 + \text{kom.} \\ N^1 + \text{nom.} \text{ ja } N^2 + \text{nom.} \vee (R) \\ N + \text{nom.} + \text{pl.} \vee (R) \end{array} \right\} \begin{array}{l} (N^3 + \text{el.} = N^3 + \text{gen. üle} \sim \\ \sim \{N^3 + \text{gen.} \sim A + \text{ad.}\} N^4 + \text{ad.}) \\ (N^5 + \text{ad.} \sim N^6 + \text{kom.})(\text{Loc})(Dt_2) \\ (L1) \end{array}$$

V = jutlema, kõnelema l3, rääkima l3, vestlema, ...

Järgnevas seletusi ja näiteid selle tääbi kohta.

KÕNELEJA-KUULAJA 1 ja KÕNELEJA-KUULAJA 2 võidakse nende verbide lausemallis representeerida kolme moodi.

- (a) KÕNELEJA-KUULAJA 1 - N^1 +nom., KÕNELEJA-KUULAJA 2 - N^2 +kom.

Sel puhul on tunda esimese komponendi aktiivsemat KÕNELEJA rolli ja teise komponendi aktiivsemat KUULAJA rolli. Näiteks:

Jaan kõneles Järiga. Jaan vestles Järiga.

- (b) KÕNELEJA-KUULAJA 1 - N^1 +nom., KÕNELEJA-KUULAJA 2 - N^2 +nom.,

s.o. mõlemad substantiivid on nominatiivis. Sel korral on mõlemal komponendil võrdselt aktiivne KÕNELEJA roll ja KUULAJA roll. Näiteks:

Jaan ja Järi kõnelesid. Jaan ja Järi vestlesid.

(c) Mõlemad situatsioonikomponendid on pindstruktuuris ühendatud üheks mitsuslikuks elemendiks - N +nom.+pl. Sel juhul pole komponentide eristamine vajalik, neist võib kõnelda üldisemalt, aktiivsust ei saa diferentseerida. Näiteks:

Noormehed kõnelesid. Noormehed vestlesid.

Viimasel kahel juhul on võimalik retsiprooksust esile tõsta pronominaalset iseloomu sõnadega äksteisega, teineteisega, omavahel, isekeskis, mis me varem ühendasime substitutsiooniklassiks R. Näiteks:

Jaan ja Järi kõnelesid	Jaan ja Järi vestlesid omavahel.
teineteisega.	

Jaan ja Järi kõnelesid	Noormehed kõnelesid äksteisega.
isekeskis.	

Noormehed rääkisid teineteisega.	Noormehed jutlesid omavahel.
----------------------------------	------------------------------

Substitutsiooniklass R ei saa esineda (a) juhul, sest sel korral pole retsiprooksus nii täielik ja võrdne, et seda võiks veel eriti esile tõsta.

Nagu ilmneb rektsioonistruktuuritüübi kirjest, võib KÕNEALIS nende verbide puhul esineda väga mitmel kujul. Elementide N +el. ja N +gen. üle vahel on ekvivalentsusvahekord. Võrreldagu lauseid

Jaan kõneles Järiiga lastekasvatamisest.

Jaan kõneles Järiiga lastekasvatamise üle.

Kolmas, kompleksne KÕNEALISE representatsioon eeldab kindlasti obligatoorset atribuuti $N+gen.$ või $A+ad.$ ja on üldse võrdlemisi spetsiaalne, sest allklassi N^4 kuulavate substantiiviivide hulk on väga piiratud. Näiteks:

Jaan ja Järi kõnelesid huvitaval teemal.

Noormehed vestlesid muusika teemadel.

On veel üks liik retsiprookset kõnelemist, kus retsiprooksus on nõrgemalt esindatud, kuivõrd selles situatsioonis KUULAJA-KÕNELEJA 1 taotleb ennekõike ikkagi KUULAJA-KÕNELEJA 2 informeerimist. Võrreldes selt seisukohalt eelnevas esitatud selgelt retsiprooksete näitelauasetega järgmisi lauseid.

Peeter kõneles direktoriga autobussi pärast.

Peeter kõneles direktoriga autobussi üle.

Tuttav hääli kõneles esikus direktoriga autobussi pärast.

Ka siin on tegemist kahe KÕNELEJA-KUULAJAGA, ent esimene neist on põhiliselt ikkagi KÕNELEJA, rõhutatult aktiivne KÕNELEJA. Beldatakse, et KÕNELEJA-KUULAJA 2 kõneleb, kuid talle on eelkõige iseloomulik KUULAJA roll. Selliste tugevate diferentseerumiste tõttu ei saa selles situatsioonis tegevuse vastastikkust erilise elemendiga esile tõsta. Situatsioonikomponendid on samad kui eelmise täübi tegevussituatsioonis.

Pindstruktuurielementide esinemist määrav reksioonistruktuuritäüp on järgmine.

$$\begin{aligned} N^1+nom. \vee N^2+kom. (N^3+ad.-N^4+kom.) (N^5+gen. pärast = \\ = N^5+gen. üle) (Loc) (De) (Dt_2) (Ll) \\ N^3-4+nom. \vee 3.p. N^2+kom. (N^5+gen. pärast = \\ = N^5+gen. üle) (Loc) (De) (Dt_2) (Ll) \end{aligned}$$

V = kõnelema l4, rääkima l4, ...

Situatsioonikomponentide representeerimisel pindstruktuuris on eelmise täübiga võrreldes erinevuseks see, et KÕNELEJA-KUULAJA 2 avaldub üksnes elemendiga $N+kom.$,

s.o. eespoolesitatud võimalusi (b) ja (c) pole selles tää-
 bis olemas. KÕNEALIS antakse edasi elementidega N+gen. pā-
rast ~ N+gen. āle. Ja lõpuks, VAHENDI representatsioonika
 vōib siin olla ka N+nom. Kelmises täābis polnud see kõne-
 tegevuse täieliku retsiprooksuse tõttu võimalik.

23. Erilist kõnelemissituatsiooni kujutab endast mingi kõ-
 nega kellegi poole pōārdumine. Selles situatsioonis puudub
 komponent SIHTKOHT. Seega situatsioonikomponendid on järg-
 mised.

{KÕNELEJA, KUULAJA, TEKST, KÕNEALIS, KEEL, ASUKOHT,
 LÄHTKOHT, TAKISTUS}

Sellele kõnelemissituatsioonile vastab pindstruktuu-
 ris mitu rektisioonistruktuuritāpi.

$N^1 + \text{nom. V } N^2 + \text{ngp. } \{N^3 + \text{el.} = N^3 + \text{gen. kohta}\} (N^4 + \text{all.} =$
 $= N^4 + \text{gen. ees}) (N^5 + \text{ad.} - N^6 + \text{kom.}) (\text{Loc}) (\text{De})$
 $(\text{Di}) (\text{Dt}_2) (\text{Ll})$
 $N^{5-6} + \text{nom. V} + 3. \text{p. } N^2 + \text{ngp. } \{N^3 + \text{el.} = N^3 + \text{gen. kohta}\}$
 $(N^4 + \text{all.} = N^4 + \text{gen. ees}) (\text{Loc}) (\text{De}) (\text{Di})$
 $(\text{Dt}_2) (\text{Ll})$

V = pidama 2

Professor peab loengu. Professor peab āliōpilastele
 loengu. Professor peab kõne poliitikast. Professor
 peab āliōpilaste ees kõne. Professor peab ettekande
 oma avastuse kohta. Professor peab aulas ettekande.
 Pastor peab kantslist eesti keeles jutluse.

Nagu nāeme, representeerib selles täābis KUULAJAT kaks
 ekvivalentset pindstruktuuri elementi: N+all., N+gen. ees.
 KÕNEALISE pindstruktuurivasteid oleme pidanud kāsesolevas
 täābis verbi laiendeiks, mitte TEKSTI mārkiiva substantiivi
 laiendeiks. Seejuures lāhtume pōhimōttest: kui laiendit on
 vōimalik lauses āmber paigutada, ilma et lause sisu oluli-
 selt muutuks, siis on tegemist verbi laiendiga; kui see
 pole vōimalik, siis on tegemist substantiivi juurde kuulu-
 va atribuudiga. Selline kriteerium kehtib kindlalt ainult

siis, kui tegemist on konkreetse substantiiviga. Lähemalt sellest V. Yli-Vakkuri 1970:46.

Verb ise on selle täübi puhul eelmistest erinev, sest ta ei viita ise (oma tävega) mingil määral kõnetegavusele. Täieliku sisu saab ta alles seoses TEKSTI väljendava sõnaga. Seepärast on TEKSTI esinemine lauses ka obligatoorne.

N+nom. V (N+all. = N+gen. ees) (N+kom. (N+el.))

(Loc) (De) (Ll)

V = esinema 2

Professor esines. Professor esines üliõpilastele.
Professor esines kõnega. Professor esines üliõpilastele kõnega. Professor esines oma avastusest loenguga. Professor esines aulas. Professor esines kõnetoolist.

See täüp erineb eelmisest selle poolest, et verbil esinema 2 on küllaldaselt iseseisvust ilma TEKSTI representatsioonita lauset moodustada. TEKST representeeritakse komitatiivis substantiiviga (N+kom.) ja KÕNRAALIS elemendiga N+el., mis saab esineda ainult siis, kui lauses on olemas TEKSTI esindaja.

Veelgi kitsamat situatsioonikomponentide hulka eeldab kõnepidamist märkiv ühendverb üles astuma 2. Puuduvad komponendid SIHTPUNKT, LÄHTEKOHT, TAKISTUS, VAHEND. Rektsiooni-struktuuritäüp näeb välja järgmine.

N+nom. V [N+kom. (N+el.)] (N+gen. ees) (Loc) (Ll)

V = üles astuma 2

Prorektor astus üles kõnega. Prorektor astus üliõpilaste ees üles kõnega ülikooli perspektiividest.

Vastavalt sellele täübile avaldub KÕNRAALIS pindstruktuuris ainult TEKSTI märkiva N+kom. laiendina. KUULAJA aga representeeritakse elemendiga N+gen. ees.

24. Kõik situatsioonikomponendid ei representeeru lauses verbi laienditena, vaid mõned situatsioonikomponendid või-

vad representeeruda lauses hoopis verbis eneses, selle tä-
ves. Sel korral me räägime situatsioonikomponendi sisestami-
sest verbisse.

Nii võime looritama-verbi puhul (näiteks lauses Maine looritas oma nõi.) fikseerida sellele aluseks oleva üldise-
ma situatsiooni komponentideks

{KATJA, KATMISALIS, VAHEND, ASUKOHT}

Kui VAHENDIKS on loor, siis on eesti keeles võimalik vähe-
malt kahesugune pindstruktuuri representatsioon. Situatsioo-
nikomponenti VAHEND võidakse pindstruktuuris edasi anda
iseseisva laiendiga (näiteks Maine kattis oma nõi loori-
ga.) või verbitävega, nagu eespool esitatud näites.

See aga ei tähenda, nagu ei saaks üks ja sama situat-
sioonielement avalduda lauses korraga kahel viisil: verbi
osana ja verbi laiendina. Teatud tingimusel on see täiesti
võimalik. Näiteks on eesti keeles täiesti vastuvõetav lau-
se Maine looritas oma nõi õhkõrna rohelise looriga. Nagu
sellest nähtub, on tingimuseks, et see laiend esitaks uut
informatsiooni, niisugust informatsiooni, mida verbitävi
ei anna. Seda uut informatsiooni pakuvad laiendit täpsusta-
vad, konkretiseerivad atribuudid.

Alati ei ole siiski selline kahesugune esinemine või-
malik. Nii on olukord näiteks järgmise kõnelemisverbide
rektsioonistruktuuritüübi puhul.

N+nom. V (N+el.) (N+all.) (Loc) (De) (Ll)

V = kõnelema 10, rääkima 10, ...

Prorektor kõneleb. Prorektor kõneleb ülikoolist. Pro-
rektor kõneleb üliõpilastele. Prorektor kõneleb aulas.
Prorektor kõneleb kõnetoolist. Prorektor kõneleb ing-
lise keeles. Prorektor kõneleb aulas külalistele üli-
koolist.

Esialgsel vaatlusel näib, et antud verbide puhul
TEKST puudub situatsioonikomponentide hulgas. Ent see pole
nii. Üheks situatsioonikomponendiks on ka antud situatsioo-
nis TEKST, kuid siin representeeritakse see komponent verbi-

tävedes kõne-, rääki- ja ainult verbitävedes. Eraldi laiendina TEKST esineda ei saa. Seega laused nagu *Prorektor rääkis pika kõne. *Prorektor kõneles lähikese kõne. on mittevastuvõetavad.

KÕNEALIS antakse selles täübis edasi ainult elemendiga N+el. Element N+gen. kohta ei saa esineda KÕNEALISE representatsioonina, sest ta eeldab tavaliselt TEKSTI avaldumist lauses eraldi laiendina. Seega pole vastuvõetav lause *Prorektor kõneles külalistele ülikooli kohta.

25. Kahtlemata on kõige lihtsam kõnelemissituatsioon see, mis osutab ainult kõnevõime omamisele, kõnevõime olemasolule. Võrreldes eelmiste kõnelemissituatsioonidega on see võrdlemisi abstraktne situatsioon. Siin on ainult kaks situatsioonikomponenti OMAJA ja KÕNE. Need komponendid representeeritakse pindstruktuuris selliselt, et OMAJAT esindab element N+nom., kuna komponent KÕNE avaldub verbitäves. Nii saame reksioonistruktuuritäübi

N+nom. V

V = kõnelema 1, rääkima 1, ...

Peetri poeg kõneleb juba. Jüri tütar ei räägi veel.

26. Eraldi situatsiooni kujutab endast ka teatud kindla keele kõnelemine, teatud kindla keele oskuse omamine. Situatsioonikomponente on siin ainult kaks: KÕNELEJA ja KEEL. Reksioonistruktuuritäübiks on

N+nom. V Lp

V = kõnelema 7, rääkima 7, valdama 3

Professor kõneleb mustlaskeelt. Professor rääkis sanskritti. Professor valdab komi keelt.

KÕNELEJAT tähistab siin element N+nom. ja KEELT substitutsiooniklass Lp.

27. Keelmistele kõnelemissituatsioonidele lisandub veel situatsioon, kus on relevantne ainult teatud keeles vestlemine. Selle situatsiooni komponentideks on

{KÕNELEJA-KUULAJA 1, KÕNELEJA-KUULAJA 2, KEEL, RET-SIPROOK, ASUKOHT}

Nagu näeme, puuduvad selles situatsioonis komponendid TEKST ja KÕNEALIS, sest tegevus on keskendatud komponendile KEEL. Rektsioonistruktuuritüüp on vastavalt

$$\left\{ \begin{array}{l} N^1 + \text{nom.} \vee N^2 + \text{kom.} \\ N^1 + \text{nom.} \text{ ja } N^2 + \text{nom.} \vee (R) \\ N + \text{nom.} + \text{pl.} \vee (R) \end{array} \right\} \quad \text{Lp (Loc)}$$

V = kõnelema l2, rääkima l2

Professor rääkis külalisega saksa keelt. Professor ja külaline rääkisid saksa keelt. Külalised rääkisid omavahel saksa keelt.

Kui me võrdleme siinset situatsiooni eespoolesitatud VESTLEMISE situatsiooniga, siis näeme erinevust muuhulgas ka KEELE representeerimises: siin väljendatakse KEELT pindstruktuuris partitiivselt, päris VESTLEMISE situatsioonis aga lokaalselt, täpsemalt inessiivselt või instruktiivselt. Võrreldes järgmisi VESTLEMISE situatsiooni lauseid eespool esitatud lausetega.

Professor rääkis külalisega saksa keeles.

Professor ja külaline rääkisid saksa keeles.

Külalised rääkisid omavahel saksa keeles.

On ilmne, et need kaks lausetühma erinevad teineteisest sisemiselt rõhnasetuselt.

28. Eespool esitasime põhijooni ühest eesti keele lihtlausemallide tuvastamise viisist. Selles lähtutakse verbist kui kesksest lauseelemendist ja verbi rektsioonistruktuuritüübist kui verbikesksest lihtlausemallist. Nendele mallidele aluseks olevate tegevussituatsioonide selgitamine võimaldab pilku heita sügavamal olevatele seostele ja erinevustele üksikute verbide rektsioonistruktuuride vahel ja rühmitada rektsioonistruktuuritüüpe sisuliselt lähedasteks gruppideks. Ja pindstruktuuriliste mallide fikseerimise puhtpraktiliseltki vaatekohalt on tegevussituatsioonid vajalikud ning

kasulikud, sest nendele toetudes on rektsoonistruktuuri-
tääpide tuvastamine lihtsam ning kindlam. Seda peaks näi-
tama ka eespool antud kõnelemisverbide analüüs.

K I R J A N D U S

- A p r e s j a n, J. D. 1962 - Ю.Д. Апресян, О понятиях и
методах структурной лексикологии. - Проблемы
структурной лингвистики, Москва.
- A p r e s j a n, J. D. 1966 - Ю.Д. Апресян, Идеи и методы
современной структурной лингвистики (краткий
очерк), Москва.
- C h o m s k y, N. 1957, Syntactic Structures, 's-Graven-
hage.
- C h o m s k y, N. 1961, Some Methodological Remarks on
Generative Grammar. - Word nr. 2.
- D e z s ö, L. 1968, Einige typologische Besonderheiten
der ungarischen Wortfolge. - Acta Linguistica
Hungarica 18, Budapest.
- D e z s ö, L. 1969, A főnévi csoport. - Általános
nyelvészeti tanulmányok VI, Budapest.
- F i l l m o r e, C. J. 1968, The Case for Case. - Uni-
versals in Linguistic Theory, New York.
- G r e e n b e r g, J. H. 1963, Some Universals of Grammar
with Particular Reference to the Order of
Meaningful Elements. - Universals of Language,
Cambridge, Mass.
- H i l l, A. A. 1961, Grammaticality. - Word nr. 1.
- K a p l i n s k i, J. 1971, Ühest grammatika invariantse-
mast esitusest. - Keel ja struktuur 6, Tartu.
- K a s i k, R. 1968, Omastavalise täiendi subjektilisusest
ja objektilisusest mine-konstruktsioonis. - Keel
ja struktuur 2, Tartu.
- K a s i k, R. 1970, Some Problems of the Semantic Analysis
of Verbal Nouns. - Generatiivse grammatika grupi
aastakoosolek 1970. Teesid, Tartu.

- K a s i k, R. 1970, Lähitelause subjekt ja objekt deverbaal-substantiivilistes nominalisatsioonides. - Keel ja struktuur 4, Tartu.
- K a t z, J. J. 1964, Semi-sentences. - The Structure of Language. Readings in the Philosophy of Language, Englewood Cliffs.
- L y o n s, J. 1969, Introduction to Theoretical Linguistics, Cambridge.
- M u t t, O. 1970, Keeleline vastuvõetavus ja selle uurimine. - Keel ja Kirjandus nr. 9.
- P u t n a n, H. 1961, Some Issues in the Theory of Grammar. - Structure of Language and Its Mathematical Aspects. Proceedings of Symposia in Applied Mathematics, XII.
- R a j a n d i, H. 1965, Nihetest lingvistika probleemiasetuses. - Keel ja Kirjandus nr. 11 ja nr. 12.
- R e v z i n, I. I. 1967 - И.И. Ревзин, Метод моделирования и типология славянских языков, Москва.
- R ä t s e p, H. 1969^a - X. Рятсеп, О некоторых структурных типах глагольного управления в эстонском языке и их представлении в порождающей грамматике. - Keele modelleerimise probleem 3.2, Tartu.
- R ä t s e p, H. 1969^b, On the Form of Government Structure Types of Estonian Simple Verbs. - Generatiivse grammatika grupi aastakoosoleku teesid, Tartu.
- R ä t s e p, H. 1970, Government Structure Types of the Verb and Situation Analysis. - Generatiivse grammatika grupi aastakoosolek. Teesid, Tartu.
- R ä t s e p, H. 1971, Kas kaudne kõneviis on kõneviis? Verbivormide situatsioonianalüüs. - Keel ja struktuur 5, Tartu.
- S i r o, P. 1949, Puhumista merkitsevät verbit itämeren-suomalaisissa kielissä. - Mémoires de la Société Finno-Ougrienne XCIII, Helsinki.
- U u s p ö l d, E. 1966, Määrusliku des-, ma-, nud- (- nuna-) ja tud- (- tuna-) konstruktsiooni struk-

- tuur ja tähendus. - Keele modelleerimise probleem 1, Tartu.
- U u s p õ l d, E. 1969, On the vat-construction in Modern Estonian. - Generatiivse grammatika grupi aastakoosoleku teesid, Tartu.
- U u s p õ l d, E. 1970, On the Agent Adverbial in the tud-construction. Generatiivse grammatika grupi aastakoosolek. Teesid, Tartu.
- V i i t s o, T.-R. 1969 - Т.-Р. Вийтсо, К проблеме правильности в порождающей грамматике. - Keele modelleerimise probleem 3.1, Tartu.
- Õ i m, H. 1966, Polüseemiliste sõnade tähenduste eristamisest. - Keele modelleerimise probleem 1, Tartu.
- Õ i m, H. 1971, Isiku mõistega seotud sõnarühmade semantiline struktuur eesti keeles. - Keele modelleerimise probleem 4, Tartu.
- Y l i - V a k k u r i, V. 1970, Konkreettisen substantiivin paikallissijaattribuutti suomen paikallissijajärjestelmässä. - Sananjalka 12, Turku.

On the Study Methods of the Estonian Simple Sentence Patterns

Huno Rätsep

S u m m a r y

The government structure of the verb is the central question in the Estonian simple sentence. Therefore, at first it is expedient to treat the structure of the Estonian simple sentence in a way where we consider the verb as its central part.

From the point of view of material it is essential that not only the more frequently occurring variants of

the simple sentence will be analyzed, but an attempt should also be made to ascertain which pattern variants under certain conditions are possible at all. Consequently the final elaboration and fixation of the sentence patterns is still carried out on the basis of the language competence of the researcher. Materials excerpted from literature serve only as a point of departure in the study.

A distinction is made between context-free and context-sensitive sentences. Context-free sentences are acceptable without the context, in an isolated form, as the only sentence of an utterance. Context-sensitive sentences are acceptable in the context only. In the fixation of sentence patterns where the verb is considered the central part, only context-free sentences are taken for the basis.

A distinction is also made between two main kinds of word order in the sentence pattern - neutral and emphatic word order. In the fixation of the sentence patterns the emphatic word order is left out at first and it is mostly the neutral word order that is taken into account. The neutral word order in sentence patterns having the verb as their centre is mainly of two kinds.

The determining character of all other elements of the sentence pattern, secondary parts of the sentence attached to the verb, is the fact that their occurrence possibility or morphological form is caused by the verb. The subject also belongs to such secondary parts of the sentence. All other elements of the sentence whose occurrence is not caused by the verb directly are left out from sentence patterns.

In the fixation of patterns only finite forms of the verb in the active voice in narrative sentences are considered as the central word. Nevertheless it is indicated separately when the verb may occur in the 3rd person only or in negative speech. Morphological form classes and substitution classes are elements of the sentence patterns. For

details see Rätsep 1969. A distinction is made between optional and obligatory elements in the sentence patterns. Besides substitution relations other relations between elements, such as relations of disjunction, equivalence, etc. are taken into account. At the same time there arises the question of the specification of the rules of the object and the occurrence of the agent and the instrumental (according to Ch. Fillmore) in the role of the subject.

As a conclusion from the above-said it is assumed that such relations exist between the verb and secondary parts of the sentence attached to the verb that the verb with its meaning, with its content determines the possibility of the obligatory or optional occurrence of the secondary part of the sentence, its form and relations between the secondary parts. Such relations between the verb and the secondary parts of the sentence attached to it are called governmental relations and such sentence patterns having the verb as their centre, where all elements of the sentence and their relations depending on the given meaning of the given verb, is called the government structure type of the verb. One verb may have several government structure types. In the case of each government structure type the verb has a different shade of meaning called the structural meaning.

On the basis of such government structure types the Estonian verbs fall into groups between the members of which besides syntactic identities there may also be semantic identities. These groups are of three kinds: one-member individual classes where a certain government structure type is characteristic of one verb; classes consisting of several members of synonymous verbs; classes of verbs with very general common semantic features (if it is possible to identify them at all).

On the basis of government structure types it is possible to establish the elementary sentences of Estonian, i.e. the simplest complete sentence patterns in the Estonian language. In such a case only obligatory elements are preserved in the patterns while all optional elements are left out.

When observing the occurrence of such verbs in sentences, it becomes evident that such sentences with the verb as their central part describe certain situations. These concrete situations may be generalized into general abstract situations. A certain general situation involving the action or state marked by the verb forms the basis for each sentence pattern with the verb as their centre. One or several situation components may be distinguished in such a situation. These components have a fixed function in the given situation. The action connects all these situation components into an entirety, into a given situation. Such situations are called action situations. Thus we may speak about two general structures of the sentence - formal surface structure and situation deep structure forming the basis of the former. Usually the verb or its equivalent expresses action (in a wide meaning) and situation components are expressed in the surface structure of the sentence as various secondary parts of the sentence. In the Estonian language some situation components may also be represented in the verb itself.

General action situations are rather numerous but it is still possible to collect them into groups where a certain general action situation prevails. Not every verb has its own action situation. As a rule several verbs have the same action situation even in the case when their government structure types are somewhat different.

In the present article these general points of view are elucidated on the basis of the sentence patterns of the primary verbs of speaking in the Estonian language and the analysis of the action situations corresponding to them.

Mõtteid uurali fonoloogiast

Tiit-Rein Viitso

Q. 1960-ndad aastad tõid mõningase elavnemise uurali ja eriti soome-ugri kensonantismi ja vokalismi uurimisse. Aga kuigi tänu Itkose ja Steinitz'i töödele on ammu jõutud häälikute juurest foneemideni, pole enamasti ikka veel jõutud fonoloogiasse ning kokkuvõttes on uralistika suhteline mahajäämus indoeuroplastikast ja altaistikast kasvanudki. Kuigi seda mahajäämust võib põhjendada värske ja seejuures nõutavatasemelise ainekiku puudumisega paljudest olulistest keeltest ja murretest, autonoomsete vabariikide uurijate koolinõrkusega jne., näib üheks põhjuseks olevat sihtide puudumine. Tihtigi annab õigelt teelt eksimine rohkem uut ja huvitavat kui õigel teel tammumine, seda näitab kasvõi soome-ugri vokalismi uurimisele viljastavalt mõjunud Steinitz'i-Itkose diskussioon, mis kahjuks esimese surmaga vaibus. Ja uralistikas on mille üle diskuteerida, on kuhu tasta "eksida". Käesolevad read ei kujuta kahjuks siiski tõsist teelt häälbimist, vaid põgusaid mõtisklusi võimalike kõrvalteede üle fonoloogi - mitte aga komparativisti pilguga.

1. Traditsiooniliselt eeldatakse, et põhiüksuseks häälikute või nn. foneemidega opereerimisel on algkeele puhul sõna. Raun (1964) on kahtlemata õigesti osutanud, et selle eelduse otstarbekus ja õigsus on küsitavad, ja soovitanud põhiüksuseks fonoloogilist silpi. Paraku dikteerib silbi valimine põhiüksuseks nõude lahendada silbipiiri määramise probleem. Sellest probleemist tekkivat tüli tuleb aga pida kaugelt suuremaks kui sõnast vabanemisest saadavat kasu (muidugi võib silp osutada vajalikuks abimõistena, kuid abimõistete määratlemine pole mitte põhimõtteline vaid pragmaatiline probleem).

Seetõttu on nähtavasti otstarbekas loobuda igasugustest foneemideks jagatavatest fonoloogilistest põhiüksustest ning valida põhiüksusteks igasugustest fonoloogilistest teooriatest sõltumatud morfoloogilised üksused. Vastavalt eeldame vaid:

- (M1) Iga lihtsõna koosneb juurest, millega võivad kaasneda afiksids.
- (M2) Leidub afikseid, mis vähemalt kindlates tingimustes koos juurega moodustavad täve.
- (M3) Iga juur, mis ei kuulu mingisse tävesse, moodustab ise täve.

Need kolm morfoloogilist eeldust, õigemini postulaati osutuvad igal juhul kehtivaiks. Lisaks on vaja veel arvestada, et on juuri, mis on morfoloogia seisukohalt liitüksused. Võrreldagu põhjavepsa isikulisi asesõnu

mina	'mina'	sina	'sina'
minun	'minu'	sinun	'sinu'
mindai	'mind'	sindai	'sind'
milei	'mulle'	silei	'sulle'
milai	'mul'	silai	'sul'

Olgu teada, et -n sõnades minu-n ja sinu-n, -da sõnades min-da-i ja sin-da-i, -le sõnades mi-le-i ja si-le-i on muutelõpud. Jättes vaatlusest kõrvale sõnalõpulise -i sõnades, nagu mindai-i, mile-i jne., pole raske näha, et esimese veeru sõnade juur koosneb vähemalt osistest m- ja -i- ning teise veeru sõnade juur vähemalt osistest s- ja -i-. Mis on esitatud sõnade ülejäänud osised, jääb siin lahendamata; lahendus sõltub suuresti aktsepteeritavast morfoloogiateooriast (vrd. Viitso 1968 §5.6.2 ja Viitso 1970^c §2.14, näide 50). Oluline on, et liitüksusi ei käsitletaks kui lihtüksusi. Ilmselt ei saa aga uurali keelte fonoloogia käsitlemisel niipeagi võtta arvesse asesõnu ja deskriptiivsõnu.

2. Põhiüksuse valikust tingituna tuleb eristada kahesugust fonoloogia. Kuna morfoloogias analüüsi põhiüksuseks on ikkagi sõna, siis üksikkeelte ja -murrete fonoloogia uurimisel on esimeseks etapiks siiski naiivne ehk sõnafonoloogia, mis seisneb sellise minimaalse transkriptsioonistusteemi loomises, mis võimaldab eristada kõiki reaalseid vastandusi ja võimaldab ühtlasi sõnade morfoloogilist-morfoloogilist analüüsimist.

Järgmisel etapil peab olema rahuldatud kolm spetsiifilist nõust.

(F1) Iga märgi tähistaja on mittetähi.

(F2) Ühelegi foneemile x ei eelne ega järgne lihtmärgi tähistajas seessama foneem x .

(F3) Suvalise foneemi esinemine ja kvaliteet on ennustatamatu.

Nõue (F1) on suunatud nn. nullmorfeemi-kontseptsiooni vastu. Null-morfeemi postuleerimise põhjus ja käik on teatavasti järgmine. Näiteks on olemas teatav hulk käändelõppe ja arvutunnuseid, millega sõna raamat võib koos esineda. Kui keelekirjeldajal tuleb tahtmine iga hinna eest varustada ka lõputa ja tunnuseta sõna raamat etiketiga "käändevorm", postuleerib ta nimetava käände lõpuks nullmorfeemi, edasi võib ta postuleerida veel teisegi nullmorfeemi - ainsuse tunnuse. Kuid selle tavalise mehaanika kõrval on mõeldav sama korrektselt postuleerida teisigi nullmorfeeme, näit. mittekohakäändelisust tähistavat, mitte-separatiivsust tähistavat jne. Et pundub objektiivne kriteerium ühe või teise mehaanika eelistamiseks, võib järeldada, et nullmorfeemi mõiste on oma olemuselt ebakorrektn. Teiselt poolt pandagu aga tähele, et nõudest (F1) ei järeldu, et üks või teine tähistaja ei võiks kindlalt tingimustel lahutada. Näiteks ei järeldu siit, et eestikeelses lauses Nägin seda suurt kala, sõna kala ei ole osastavas käändes. Kuid selleks, et võida öelda, et siin ja mujal sõna kala võib olla osastavas käändes, tuleb formuleerida selle sõna täve ehitusest tulenevad reeglid käändelõpu obligatoorse kao, s.o. näilise pundumise kohta ning lisaks veel tõestada, et on juhtusid, kus vastav käändelõpp on formaalselt vajalik.

Nõue (F2) ei luba ühessamas lihtjuures või -afiksis kahe või enama ühesuguse foneemi ühendeid, s.t. ei luba mittemorfoloogiliselt tingitud kahe ühesuguse foneemi ühendeid, võimaldades, kui piltlikult väljenduda, lugeda kvantiteedi kuhjumist kvalitatatiivseks erinevuseks. Nõue on oma

olemuselt eeskätt profülaktiline. Esiteks pole sellise nõu-
deta võimalikhelda, mitu ühesugust foneemi võib kõrvuti
esineda (oleks ju isegi mõeldav keele kõigi juurte, tuletus
ja muuteafiksiste ning nende eri variantide kirjutamine ühe-
ainsa "foneemi" abil, kasutades viimast erinev arv kordi).
Näiteks, arvestades ülikooli tasemel absoluutse tõena
õpetatavaid käibetõdesid, võiksime eesti keele sõnadest
ude, ute : utte (omastav : osastav sõnast utt), ude [uDe] :
ute [ütte] (nimetav : omastav käibel mitteolevast purist-
likust sõnast ude 'reform'), ude [uDe] : ute [ütte]
(sisseütlev : mitmuse omastav sõnast uus) koostada järgmi-
se elegantse fonoloogilises transkriptsioonis kirjutatud
tabeli (tabeli põhikava ja kasutatud mäited - mitte aga /
transkriptsiooni - esitas Võrk 1966:34):

Vaatamata tabeli elegantseusele ja põhjendatusele võib nn. täiendava distributsiooni kriteeriumi arvestades ja morfoloogia kirjeldamise lihtsustamist silmas pidades küsida, kas poleks parem kirjutada /uutte/asemei /utte/ või siis /utte/; et võib leida ka argumente jaatava vastuse kasuks, tuleb siis edasi küsida, kas on parem kirjutada /utte/ või /utte/. Veel võib küsida, kuidas kirjutada samadel alustel sõnad sea, seade, septe, teater jne. Et kõigile neile küsimustele ei leidu mitteabsurdselt vastust, tuleb järeldada, et viga on mitme ühesuguse foneemi ühendite lubamises (muide kannatavad sama vea all need eesti keele foneemtranskriptsioonid, mis lubavad ainult kahe ühesuguse foneemi ühendeid, asendades kolmanda ühesuguse foneemi aktsendimärgiga). Teiseks, kuivõrd nõude (F2) aktspteerimine iseenesest võib tingida fonoloogiliste üksuste arvu suurenemise, hõlbustub üksuste iseloomustamine nende esinemistingimuste järgi.

vaid konsonantühendid mp, nt, lt, rt, ft, lt, nõ, nk esine-
da sõna lõpul, kuna aga älejäanud konsonantühendid c_1c_2 ,
mis esinevad 1. ja 2. silbi piiiril, saavad teatavas morfo-
loogilises vormis sõnalõpulisse asendisse jäädes täve ees-
või tagavokaalsusest olenevalt kuju c_1ac_2 või c_1ac_2 . Kuna
vokaalide a ja ä esinemine antud asendis on ennustatav, ei
rahalda nad foneemidele seatud nõuet (F3) ega ole niisiis
foneemid.

3. Traditsioonilises fenneugristikas ja ühtlasi uralisti-
kas seeldatakse, et soome-ugri ja uurali algkeeles olid
kõik täved vokaaltäved, s.t. võisid lõppeda üksnes vokaa-
liga. Selle seisukoha aluseks on olnud läänemeresoome ja
lapi keeled, muud soome-ugri keeled sellisele seisukohale
mingit alust ei anna.

Ugri keeltest lähtudes ongi Ganschow (1965) seadnud
vokaaltävede algupärasuse kahtluse alla. Kuid isegi lääne-
meresoome andmete ligem analüüs ei näi algse üldise vo-
kaaltävelisuse teesi toetavat. Kaasajaks on vähemalt kol-
mel erineval viisil esutatud, et läänemeresoome keelte
tävevokaal on real juhtudel vaid abivokaal. Nn. mitmetäve-
liste noomenite puhul osutas seda esimesena soome keele
jaks nähtavasti McCawley (1964) oma käsikirjalise väite-
kirjas (kahjuks pole mul õnnestunud sellega tutvuda);
McCawleye võib vaid ette heita, et ta ei üritanud leida
nimetava käände, s.o. puhta täve lõpul asetseva abivokaa-
li esinemisereegleid ning postuleeris selle asemel nime-
tava käände lõppu -i. Välja arvatud nimetava käände lõpu
käsitus, jõudsid samadele tulemustele kogu keelt käsitle-
des ka Wiik (1967) ja Karttunen (1970). Põhja- ehk äänis-
vepsa murde mitmetäveliste ja osa nn. vokaaltävede sõnade
konsonanttävelisust näitas Viitso (1966; vrd. ka 1968
§§5.3.5, 5.5.8, 5.6.1). Otseselt nõuet (F3) järgides on
kindlaks tehtud, et eesti keeles enamiku muutmistäpidest
moodustavad konsonanttäved, kuna vokaaltäved võivad kuu-
luda vaid vähestesse muutmistäpidesse (Viitso 1969);
seejuures on vokaaltävesid siiski vist rohkem kui konse-

nanttāvesid. On ülimalt tõenäoline, et eesti keele kohta keh-tiv kehtib ka ülejäänud läänemeresoome keelte kohta. Lisaks võib arvata, et osa vokaaltävedest osutub vokaalsufiksilis-teks konsonantjuurelisteks tävedeks.

Igatahes traditsiooniliselt *e-lõpulisteks loetavad soome-ugri täved on läänemeresoome andmeil konsonanttāved. Muide, Ganschow näitas kolmandal rahvusvahelisel fenno-ugristide kongressil peetud ettekandes, et lapi-läänemere *e-tāved on samased volga konsonanttāvedega ning postulee-ris, et lapi-läänemere *e-tāved on vanemate konsonanttāve-de teestused (vrd. ka Ganschow 1970). (Pandagu aga tähele, et volga konsonanttāvelisusest ei järeldu veel lapi-läänemere *e-tāvelisus ega niisiis ka varasem konsonanttāveli-sus, vrd. mordva ka, mari ko ning norralapi guolle, soo-me (ja eesti) kala; mokšamordva juv 'agan' ning soome juva 'iva'.)

Kuid kui *e-tāved on tegelikult konsonanttāved, ker-kib küsimus, mis on siis vokaaltāvede tävevokaal *a/ä -kas mingi sufix, resp. determinant, või n.-õ. juurevokaal.

Arvesse tuleb veel seegi võimalus, et *e-liste noo-monite puhul sārjakomis täheldatav traditsioonilise soome-ugri tävekonsonandi refleksile järgnev j (Lytkin 1965, 1970) on siiski tävekonsonant ja et seni *ie/*iä-lõpulis-teks loetavaid tävesid õnnestub kas nendega ühendada või teisiti seletada; siis võib *a/ä täve lõpul osutada vähe-malt esal juhtudel vaid abivokaaliks.

Sārjakomi j algupärasusele näib osutavat ka asjaolu, et läänemere keelte puhul postuleeritavate arengute

- 1) *e > i sõnalõpul ning
- 2) *i > a i ees, kui i < *e,

korrektseks lugemise korral peame ühtlasi eeldama, et muutuse *i > a toimumiseks oli vajalik keeleajaloo tund-mine. Anttila (1969:14, 17) räägib sel juhul i-st, mis on morfofonoloogiliselt e, kuid seda morfofonoloogilisust ei saa tõestada, sest ei ole muid ja seejuures ilmselt morfo-fonoloogilisi vaheldusi e : i; seega on tegemist kas ad hoc

vaheldusega või keeleajaloolise hüpoteesi peitmisega modernse termini taha. On huvitav, et McCawley (1967) ning Ganschow mainitud ettekandes on i-d e-täveliste sõnade lõpul pidanud nimetava käände lõpuks. Argumendiks nende sõnalõpulisel i tõlgenduste vastu võib lugeda asjaolu, et muutus $*t > s$ on leidnud aset veel näiteks sõna algul (siin pole vajadust vaadelda kõiki juhtusid), vrd. eesti sina, sild, soome sinä, silta, kusjuures pole võimalik öelda, et siin see on toimunud just $i < *e$ ees. Besti sina - soome sinä puhul on $i < *e$ küll mõeldav, vrd. eesti tele - te, soome te, kuid mitte vajalik; pealegi esinevad eesti keeles kõrvuti n.-õ. pikkadega ka lühemad asesõnad, vrd. sa : su-lla, su-l, kus pole erilist alust $i < *e$ postuleerimiseks (vrd. ka põhjavepsa isikuliste asesõnadega seoses nenditut jao- tuses 1); muide on juba Alvre (1965:196) märkinud, et "ainsuse vormid mu-l, su-l ei tarvitse tingimata olla lä- henenud minu- ja sinu-tävest". Besti sild soome silta on aga senistel andmetel laen balti keeltest, vrd. leedu tiltas, kus mingit alust $*e$ oletamiseks pole. Mis puutub aga morfofonoloogiasse, siis eesti keeles on juhtusid, kus sõnalõpuline morfofonoloogiline e jääb alati e-ks, vrd. õde : õe, kude : koe. Kõike seda arvesse võttes on sõnalõpuline i e-tävelistes sõnades ning ka sellega seotud muutus $*t > s$, õigemini - vaheldus $t : s$ selgitatavad ilma ekskurssideta keeleajaloosse, postuleerides täve lõppkonsonandiks j; vastavalt kehtib vetj > vesj > vesi, kätj > käsj > käsi (vrd. ka tühje > tühj > tühi) ning lumj > lumi, tulj > tuli, järvj > järv. Nn. vokaaltävedes on aga tegemist (a) e-epenteesiga ja (b) reegluga je > e teata- vais ümbrustes; viimane reegel hõlmab eesti keeles osalt ka je < ja, eriti lühikese vokaali järel, vrd. aetakse, kus aje < aja- (erandid, nagu ajend, uje on kas ebakor- rektseid uustuletised või ebakorrektselt mugandatud lae- nud). Ühtlasi on tj > sj > s rakendatav ka sõna algul.

Kuid olenemata j-probleemist jäävad lahendada järg- mised probleemid: 1) kas tävelõpulisel vokaalil $*a/*ä$ oli

tide kongressil, vrd. ka Viitso 1970b).

1. *pp, *tt, *kk on vasturääkivuses nõudega (F2); ometi pole nad samased vastavate nn. äksikkluusiilidega *p, *t, *k (vrd. Hallap 1969, Itkonen 1969 §3.4.7) ja seda isegi mitte soome-ugri konsonanttüvesid või võimalikke morfoloogilisi piire arvestades. Kõige vähem võib seda seeriat kõrvale heita elementide väikese arvu ning piiratud esinemistingimuste pärast (nagu Décsy 1969^a §2.4; Décsy kasutab muide *p, *t, *k primaarsuse tõestamiseks veel väära eeldust, et markeerimata vorm on alati primaarne).

2. *o ja *ö ei ole vähemalt praegu ühendatavad ei klusiiliga *t ega lateraalidega *l ja *l', sest pole võimalik fikseerida muutumistingimusi; samuti pole nad mõeldavad sellistena, kuna neil puuduvad helitud vasted, ja ka oletus, et tegemist on helitute spirantidega *ʋ ja *ʋ' ei oleks veel väljapääsuks olukorrast, sest siis tuleb kindlaks teha, kas need võivad lateraliseeruda (seni pole ma kirjandusest leidnud ühtki teadet kindlast arengust *ʋ > *l).

3. *ɣ ühendamine klusiiliga *k on mõeldav, kui omastada ühtlasi seisukoht, et algsoomeugris olid olemas nii lühikesed kui ka pikad vokaalid ja et *ɣ oli *k allofoon pika vokaali järel (nii Itkonen 1949:9, 1969^a §3.4.4.2). Vastasel korral võib ühendamine esutada ebakorrektses või isegi segada vokalisti fikseerimist, vrd. ühelt poolt *teke > eesti tege-, soome teke-, teiselt poolt *seye- (Collinder 1960: 28; Itkonen 1949:46 annab siin *sey- : *seve-, vrd. ka Steinitz 1944 = 1964:116) > eesti sõõ-, soome syõ- või siis *meye (Itkonen 1949:14 ja 47 annab *mey-, Collinder 1960:2 aga *miye-) > eesti müü-, soome myy- ~ myõ-. Seoses *ɣ lugemisega *k allofooniks on huvitav, et Sköld (1959) näitas, et *-k-le vastas algindeuroopas üks larüngaal, *-ɣ-le aga teine. Edasi on huvitav seegi, et kui lugeda *ɣ-listes tüvedes algupäraseks reas läänemeresoome murretes esinev kesk kõrge vokaal (vrd. näit. vepsa võ- 'vii-', mõ- 'müü'), võib vähemalt algläänemeres *ɣ ja *ŋ lugeda samaseks, sest *ɣ esineb siis *e, *a, *o järel, *ɣ aga *i, *ä, *ü, *u järel.

Niisiis võib * γ ühendamist teiste konsonantidega pidada ennatlikuks.

4. Kõige kummalisem soome-ugri ja uurali konsonantismi traditsioonilises rekonstrueerimissüsteemis on see, et * $\underline{c}$ ja * $\underline{\check{c}}$ kõrval puudub * $\underline{c}$, s.o. markeerimata affrikaat.

5. Kakuminaalid * $\underline{l}$ ja * $\underline{n}$ on rekonstrueeritud handi murrete alusel. Vähemalt Vahi handi materjalid lubavad nõustuda sellega, et * $\underline{l}$: $\underline{l}$ ja * $\underline{n}$: $\underline{n}$ kerrelatsioon võib isegi handi murretes olla hilistekkeline ja teatavast konsonantsest ümbrusest tingitud nähtus; kuid tuleb tunnistada, et see seisukoht pole rangelt võttes tõestatav. Nähtavasti ainsaks ja mõistlikuks argumendiks * $\underline{l}$ ja * $\underline{n}$ rekonstrueerimise vastu on see, et nähtust, mis ühes ainsas uurali keeles esineb ja sealgi suurel määral ümbrusega seostub, pole otstarbekas absolutiseerida.

Kokkuvõttes tuleb nentida, et teadmiste praeguse taseme juures pole võimalik ühtki "kahtlast" konsonanti peale * $\underline{l}$ ja * $\underline{n}$ välistada. Sellist võimalust ilmselt ei tulegi, kuni kõik elulised uurali murded pole ühtse fonoloogilise meetodika alusel läbi töötatud. Kuid siiski, konsonantide distributsiooni jälgimisel Collinderi grammatika (1960) lõpul toodud rekonstruktsioonides selgub - ja täieliku eotamatusena, et * $\underline{tt}$ ja * $\underline{\check{s}}$ on täiendava distributsiooni vahekorras (s.t. ei esine samas ümbruses), ning on seega ühendatavad samaks foneemiks; ainus kahtlust äratav asjaolu siin on, et nii leitud foneem * $\underline{tt}$ /* $\underline{\check{s}}$ esineb kujul * $\underline{\check{s}}$ sõna algul, kuna * $\underline{pp}$ ja * $\underline{kk}$, mis on * $\underline{tt}$ -le muidu kõigiti analoogilised, sõna algul ei esine.

Kuigi vähemalt praegu pole võimalik uurali algkeele jaoks vajalike konsonantide arvu enam vähendada, ei tähenda see, et tuleks senise tüpoloogiliselt võimatu süsteemi- ga rahulduda. Üheks mõeldavaks süsteemiks on järgmine:

p^c	t^c	l^c	c^c	t^c	l^c	k^c
p	t	l	c	t	l	k
			s		r	
w	j					y
m	n			n	η	

See süsteem traditsioonilises tähistuses on selline:

pp	tt/š	ð	č	č̣	š	kk
p	t	r	ṣ̌	s	l/l	k
		š		r		
w		j				γ
m		n		n/n		ŋ

Süsteemi ligem põhjendus anti minu ettekandes kolmandal rahvusvahelisel fenneugristide kongressil. Siin elgu viidatud vaid järgmistele seikadele.

Traditsiooniliste konsonantide *t, *š ja *s vasteks samojeedi keeltes, mansi keeles ja lõuna-handis (õigemaks öelda edelahandis) on t, lisaks on samojeedi keeltes ka *č vasteks t; traditsiooniliselt oletatakse, et need spirandid ja afrikaadid on muutunud neis keeltes t-ks, kuid kahtlemata huvitav ja vajalik on otsida vastupidist seletust. Vértes (1970) ongi oletanud, et traditsioonilised *s ja *š on hoopis alguurali *ʋ lõhestumise tulemused nn. soome-permi algkeeles (s.t. lõhestumine toimunuks pärast alg-samojeedi ja algugri eraldumist jäänud algkeeles); kui seda teed juba minna, tuleb veel küsime, kas ka alg-lapi keel ei eraldunud enne *ʋ lõhestumist. Kahjuks pole Vértes esitanud andmeid oma oletatud lõhestumise tingimuste kohta; minul igatahes pole teada vähegi usaldatavaid pidepunkte, mis lubaksid seda hüpoteesi toetada (täpsemalt, olen üritanud leida tõestust hüpoteesile *t lõhestumisest traditsioonilisteks konsonantideks *t, *s, *š, *č, kuid mingite tulemusteta); ka ei näi teised nostratilised keeled seda toetavat. (Kuid ma ei saa pidada ugri keelte puhul oletatavat arengut *s > *ʋ tõestatavaks sellise iraani laenu abil kui mansi tārīn ~ tārīn ~ tārē 'vask', handi lōrn ~ lōrnī 'messing, vask', ungari arany 'kuld', sest kuigi kohtame näiteks avesta keeles z-list täve zaranya 'kuld', oli vastav tävi vanapärsia keeles d-line daranīya; niisiis puudub igasugune tagatis, et see tävi ei ole laenatud ugri keeltesse mingist vanapärsia tääpi iraani keelest. Samojeedi keelte põhjal võib püstitada ka hüpoteesi

*g lõhestumisest traditsioonilisteks konsonantideks *ǵ, *ǵ, *ǵ, kuid sedagi hüpoteesi pole võimalik tõestada. On aga võimalik, et tõestuse puudumine on tingitud ebakorrektselt formuleeritud ümbrustest.

Edasi on tähelepanuväärne, et neenetsi jt. põhjasamojeedi keeltes vastab traditsioonilisele rekonstrueeringule konsonant + eesvokaal ühend palataliseeritud konsonant + eesvokaal, kusjuures seda viimast ühendit on mõttekas vaadelda ühendina konsonant + j + vokaal (vt. ligemalt Viitso 1970⁸), nii et neis keeltes selle fonologisatsiooni puhul puudub niihästi konsonantide palatalisatsioonikorrelatsioon kui ka vokaalide ees- vs. tagapoolsuskorrelatsioon. Kuigi soome-ugri algkeele rekonstruktsioone arvestades tundub ehk ahvatlev samojeedi palatalisatsioon seostada algse eesvokaalsusega (nii näit. Mikola 1969), võib selle fonologisatsiooni alusel pidada neenetsi keelt põhimõtteliselt arhailisemaks kui traditsioonilisi uurali algkeele rekonstrueeringuid (samamõttes on slaavi keeled arhailisimad indoeuroopa keelte seas). Seega tuleb traditsioonilistele uurali palataliseeritud konsonantidele leida mingi palatalisatsiooni mõistest sõltumatu tõlgendus. Arvestades, et traditsioonilises süsteemis puudub *ǵ, võibki lugeda traditsioonilised palataliseeritud konsonandid tavalisteks, ning traditsioonilised palataliseerimata konsonandid kaku-minaalseteks.

Lõpuks on huvitav vaadelda uurali konsonantide vasteid teistes nostraatilistes keeltes; tabelis 1 esitatakse 1. veerus niihästi uus tähistus kui ka traditsiooniline, järgnevad vasted draviidi, altai, indoeuroopa, afroaasia ja kartveli algkeelest (vrd. Illiž-Svityč 1967:322-323), kusjuures iga konsonandi puhul esitatakse kõigepealt vasted sõnaalgulises asendis ja seejärel sõnasiseses või -lõpulises asendis.

T a b e l 1

Uurali	Dravidi	Altai	Indoeur.	Afroaasia	Kartveli
$p^c \begin{cases} -- \\ pp \end{cases}$	$--$ pp, v	-- p	-- p	-- p	-- p, p
$p \begin{cases} p- \\ p \end{cases}$	p pp, v	p^c , p, b p, b	p, sp, b, bh p, b	p, p ₁ , b p ₁ , b	p, p, b p, v
$w \begin{cases} w- \\ w \end{cases}$	$\} v$	b, $\emptyset$	$\underline{u}$ $\underline{u}$, bh	w, ?b w, b	w, $\emptyset$ w, $\emptyset$, b
$t^c \begin{cases} \check{s}- \\ tt; \check{s} \end{cases}$	c t(t), t($\underline{t}$); c	$\check{s}$ t; $\check{s}$	s t; s	$\check{s}$ t; $\check{s}$	$\check{s}$ t; $\check{s}$
$t \begin{cases} t- \\ t \end{cases}$	t t(t), t($\underline{t}$)	t^c , t, d d	t, d, dh d	t, t, d t	t, t, d t
$l^c \begin{cases} \check{o}- \\ \check{o} \end{cases}$	? t(t), t($\underline{t}$)	d l	$\} l$	$\} l$	$\} l$
$l \begin{cases} l'- \\ l \end{cases}$	? l	? l	$\} l$	$\} l$	$\} r$
$j \begin{cases} j- \\ j \end{cases}$	j, $\emptyset$ $\emptyset$	$\} j$	$\} \underline{j}$	$\} j, \emptyset$	$\} j, \emptyset$
$n \begin{cases} \check{n}- \\ \check{n} \end{cases}$	$\check{n}$, n n	$\} \check{n}$	$\} n, j$	$\} n$	$\} n$
$c^c \begin{cases} \check{c}- \\ \check{c} \end{cases}$	$\} c$	$\} \check{c}$	sk, sk̄ s	$\} \check{s}$	$\} c_1$
$c \begin{cases} \check{s}- \\ \check{s} \end{cases}$	?	$\} s$	$\} s$	$\} \check{s}$	?
$s \begin{cases} \check{s}- \\ \check{s} \end{cases}$	$\} c$	$\} \check{c}, \check{j}$	(s)k, (s)k̄ s	$\} s, s, z$	$\} c, c, z$
$t^c \begin{cases} \check{o}- \\ \check{o} \end{cases}$	$\} c$	$\} \check{c}$	(s)t s	$\} \underline{t}, \underline{d}$	$\} \check{c}, \check{j}$
$t \begin{cases} s- \\ s \end{cases}$	$\} c$	$\} s, \check{j}$	$\} s$	$\} \check{s}, z$	$\} s_1, z$

Uurali	Draviidi	Altai	Indoeur.	Afroaasia	Kartveli
ɾ { -- o	-- t(t), ṭ(t)	-- d	-- dh	-- d	-- d
l { 1, l 1, ḷ	n, t l, ḷ	l, t l, ɾ	l	l	l, r, ?dl l, r
r { r- r	? r, r, ṛ	? r, f	r	r	r
n { n, ṇ n, ṇ	n n, n, ṇ	n, ṇ n	n, kn n	n	n
k { -- kk	-- kk, k	-- k	-- k, k̂, k ^u	-- k, k ^u	-- k, kw
k { k- k	k k	k̂, k, g g g	k, k̂, k ^u , g ĝ, ĝ ^u , gh, gĥ g ^u _h g, ĝ, ĝ ^u _h	k, k̂, k ^u , k, k ^u , g, ĝ ^u	k, kw, k, kw, g, ĝ ^u , q, q̂ ^u k, kw
ɣ { -- y	? ø	? g, ø	? gh, gĥ, ĝ ^u _h , H, Ĥ ^u , H?Ĥ	? g, ĝ ^u , h, ĝ	? g, ĝ ^u , q, q̂ ^u , y, ŷ ^u
ŋ { -- ŋ	-- ?	-- ŋ	-- ?	-- ?	-- ?

Esitatud vastavustest olgu tähelepanu juhitud kahele. Esiteks näib, et *ɾ^c, s.t. traditsioonilise *ɾ^c vasted teistes nostraatilistes keeltes toetavad Décsi eelmainitud seisukohata, et see on algselt *ɾ^c allofoon; järelikult on mõttekas edaspidigi otsida sellele seisukohale kinnitust. Teiseks võib nentida, et teised nostraatilised keeled ei toeta traditsioonilise *ĝ ühendamist *-tt-ga; et selle ühendamise vastu räägib teatavas mõttes seegi asjaolu, et meil pole teiste selle seeria klusiilide - nimelt *p^c ja *k^c kohta näiteid sõnaalgulises asendis, siis tuleb siiski lugeda otstarbekaks traditsioonilise *ĝ pidamist omaette üksuseks *s. Kuigi viimane otsustus pole rangelt võttes fonoloogiline, on ajaloolises fonoloogias siiski mõistlikum postu-

leerida foneeme, mille fonoloogilisus pole (esialgu) tõestatav, kui ühendada üheks tõenäoselt erinevaid üksusi. Vastavalt olgu ümber kujundatud eespool esitatud süsteem:

p ^c	t ^c	l ^c	c ^c	t ^c	l ^c	k ^c
p	t	l	o	t	l	k
		s		s	r	
w		j				y
m		n		n	ŋ	

5. Soome-ugri ja uurali algkeeles vokalisismi probleemid on kahtlemata veelgi keerulisemad ja ebaselgemad kui konsonantismi probleemid. Praegused seisukohad on kujunenud eelkõige Steinitzi ja Itkose diskussioonist.

Steinitz (1944 = 1964) rajas oma soome-ugri ja uurali vokaalisüsteemi Vahi handi murdele, kusjuures obi-ugri keelte eeskujul eristas ta siin lihtsaid ja redutseerunud vokaale:

i		i	u
e			o
ä		a	ɔ
ē	ö		õ

Hiljem Steinitz (1963) asendas *ē, *ö ja *õ sümbolitaga *ī, *ū ja *ü. Kuigi Décsy (1969^a:44) on seda asendamist kommenteerinud teravalt: "Mit diesen Schritt hat Steinitz die Prinzipien der phonetischen Wahrnehmungen einfach über Bord geworfen", pole Steinitzi see samm juba vormiliselt kaugeltki mõttetu, sest on üldiselt teada, et kõrged lühikesed vokaalid kalduvad madalduma. Kuid kuna Steinitzi süsteem rajas Vahi handi murdel, leidub sellele sammule ka sisuline põhjendus, mis, tõsi küll, oli Steinitzile teadmata; see selgub, tutvudes käesoleva kirjutise jaotusega 5.5. Steinitzi süsteemi nõrgim koht on aga *ö, resp. *ä, sest kuna redutseerunud vokaale on siin tunduvalt vähem kui lihtvokaale, tuleb neid lugeda markeerituiks; sel vokaalil niis viis puudub markeerimata vaste.

Itkonen (1946^b) rajas oma soome-ugri algkeeles vokaali-

süsteemi läänemere keeltele ja eristas lühikesi ja pikki vokaale:

i	ä	u
e		o
ä		a
ī		ū
ē		ō

Uhtlasi on Itkonen oma teooriaga võimaluste piires fili-graanselt seostanud lapi, volga ja permi keeled (1946^a, 1949, 1954, 1969^b) ning ka ugri keeled (1969^a §3.4.2.6-7).

Kuigi Steinitz ja Itkonen on kumbki omas suunas ära tsinud tohutu töö, pole praegu erilist mõtet pidada kumma-gi vokaalisüsteeme ei lõplikult aktsepteeritavaks ega neid ka kritiseerida. Nimelt näib, et soome-ugri algkeele voka-lismi fikseerimise põhialus - üksikeelte ja keelerühmade vokalism - on pahatihti ebarahuldavalt uuritud.

Mis puutub uurali algkeele vokalismi, siis selle fikseerimine pole võimalik enne soome-ugri ja samojeedi algkeele vokalismi fikseerimist. Seni on püütud samojeedi vokaale vaid seletada soome-ugri vokalismi alusel. Seejuu-res, nagu näitavad Ristise (1968) andmed, on teadmised pa-riminigi tuntud samojeedi keele, s.o. neenetsi keele vokaa-lide kvaliteedist võrdlemisi puudulikud. Siiski näib nee-netsi keel osutavat, et uurali algkeele vokalism, kui kvan-titeedist mitte rääkida, on viidav viie või koguni kolme foneemi süsteemile:

i	u		i
e	o	või	e
	a		a

Kuid ilmselt pole mõtet äritadagi uurali algkeele vokalismi rekonstrueerimist samojeedi keelte uurimise kvaliteedi olu-lise tõstmiseta.

5.1. Läänemere keelte osas peetakse kaasajal aktsepteerita-vaks sama algset vokaalisüsteemi, mis Itkose järgi kehtib soome-ugri algkeele jaoks. Teiselt poolt on Steinitz (1944 =

= 1964 §29) väitnud, et läänemere pikad vokaalid on tekkinud varasematest lühikestest. Üheks pikenenemise tingimuseks oli Steinitzi arvates esimese silbi lahtisus, kui teise silbi vokaaliks oli e ja kui esimese silbi vokaaliks oli soome-ugri *u, *i, *e; soome-ugri *ä, *o, *ö puhuks esimese silbi vokaalina ei suutnud Steinitz korrektset reeglit läänemere pikkade-lühikeste vokaalide segaesinemuse seletamiseks anda. Seetõttu läkkas Itkonen (1946^b:256-258) Steinitzi teooria ilmekalt tagasi. Alles Lehtinen (1967) suutis näidata, et Steinitzi teooria on vähemalt osaliselt päästetav. Kuigi Lehtise tulemused ei läkka iseenesest ümber seisukohta, et Itkese vokaalisüsteem kehtib algläänemere puhul, näitavad need ometi, et seda süsteemi on võimalik vaadelda ka kui hilist.

5.2. Alglapi jaoks rekonstrueeritakse järgmine vokaalisüsteem (vrd. Itkonen 1939, 1946^a:5, Korhonen 1969):

e	o
æ	ω(ʷ)
a	

i	u
ä	ö

Selle süsteemi õigsuses seni kaheldud ei ole. Markeerimata ja markeeritud foneemide kirjutamisviisi ühtlustamiseks on otstarbekas esitada süsteem järgmisel kujul:

i	u
e	o
a	

ĩ	ũ
ẽ	õ

Pole raske näha, et need saavad läänemere-lapi vokaalivastavused normaalsema kuju, vrd.

i - ẽ	u - õ		i - â	u - ɔ
e - e	o - o	vs. Nielsen	e - æ	o - oa
ä - i	a - u	ortograafias:	ä - ie	a - uo

On aga huvitav, et algidalapi jaoks võib siiski postuleerida vokaalisüsteemi, kus markeeritud foneemideks on pikad, resp. foneetilised diftongid:

i	u
e	o
a	
ĩ	ũ
ē	ō

Nimelt võib idalapis lihtkonsonant (üksikkonsonant, mis pole poolpikk, pikk ega ülipikk) järgneda ka etümoloogiliselt lühikesele vokaalile, kuna üldiselt lapi võib see järgneda vaid etümoloogiliselt pikale vokaalile.

Korhose (1969:323) fonemiseeringu järgi tuleks ka enamikus norralapi murrakutes lugeda markeerituks pikad vokaalid:

i	u
e	o
a	
ĩ	ũ
ē	ō
â	
ã	

Kahjuks pole teada, milles erinevad selles süsteemis â ja ã; Itkonen (1960:VIII) loeb need foneetiliselt samasteks. (Kõrvalepõikena olgu märgitud, et samas on Korhonen postuleerinud norralapi jaoks 56 konsonantfoneemi, millest 36 on teistsuguse lähenemisviisi puhul hõlpsasti kõrvaldatavad.)

5.3. Algmari vokalismi on käsitletud mitmeti (vrd. Räsänen 1920, Wichmann 1923, Beke 1911 ja 1935, Gombocz 1937, Itkonen 1954 ja 1969^b, Gruzov 1965 ja 1969, Bereczki 1968), kusjuures Steinitz (1944 = 1964) leidis määmari murde vokaalisüsteemi selle redutseerunud vokaalide tõttu olevat üliheas vastavuses Vahi handi murdega ning sellest tuletatud soome-ugri ja uurali algkeele vokaalisüsteemiga. Jättes kõrvale Steinitz'i seisukoha kommenteerimise, olgu mär-

gitud, et mari keele vokaalisüsteemi ei saa pidada ammen-
davalt käsitletuks. Algmari vokaalisüsteemi fikseerimise
raskused tulenevad vokaalide võrdlemisi kirjust esinemusest
eri murdeis, kusjuures näiteid reast vokaalivastavustest on
võrdlemisi vähe. Muide, vaid Beke ja Itkose puhul on teada
nende käsutuses olnud mari täved. Gruzov (1965) toob arve,
mis ületavad tunduvalt tävede arvu Itkosel, kuid on välti-
nud oma tulemuste korrektsuse tõestamiseks vajaliku aines-
tiku esitamist. Seetõttu võib viimastest käsitlustest kor-
rektseks pidada siiski vaid Itkose käsitlust, kuigi on
täiesti võimalik, et on olemas Itkosele omal ajal kätte-
saadamatut ainekust, mille arvestamisel Itkose seisukohad
ei osutu enam õigeks. Gruzovi seisukohti saab praegu aga
pidada vaid hüpoteesiks ning kui Gruzov ei esita oma seis-
kohti kinnitavaid tõestusmaterjale - vähemalt tabeleid, tu-
leb mari vokalism uuesti läbi töötada. Seejuures ei või
siis läbitöötamise sihiks olla mitte niivõrd Beke, Itkose
ja Gruzovi lahkavuste vaagimine, vaid kogu süsteemi sel-
gitamine. Näib, et selleks piisab Gruzovi 17 seeriana esi-
tatud 18 vastavusseeria (1969:122) läbitöötamisest ja võrd-
lemisest. Tabelis 2 esitatakse need 18 seeriat koos Itkose
ja Gruzovi rekonstruktsioonidega ning tööhüpoteesiks - s.o.
ümberlõkkamiseks - nähtavasti kohaseima kompromiss-süsteem-
iga. Tabeli read kujutavad vokaalivastavusi, veerud aga
järgmisi vokalsmi seisukohalt olulisi murdeid ning rekonst-
ruktsioonisüsteeme: 1 - määemari murderühm, 2 - loodemari
murderühm, 3-5 - niidumari murderühm: 3 - Joškar-Ola murre,
4 - Volga murre, 5 - Morko-Sernuri murre ja niidumari kir-
jakeel, 6-7 - idamari murderühm: 6 - Malmyži murre, 7 -
Kilmezi murre, I - Itkose rekonstruktsioonisüsteem (1954),
G - Gruzovi rekonstruktsioonisüsteem (1969), V - kompro-
miss-süsteem.

Tabel 2

	1	2	3	4	5	6	7	I	G	V
1				i				*i	*n	*ī
2									*e	*ē
3				e				*e		*ē
4								*ε	*ā	*ā
5				a				*a		*ā
6								*a	*a	*ā
7								*o		*a
8				o				*o	*o	*o
9								*o	*y	*o
10				u				*u		*u
11			π ~ o					*ɸ	*ʎ	*u
12								-		*ɹ
13				ɾ			i	?	*ɥ	*i
14			ɾ ~ e					*ə ~ I	*ɛ	
15			ɾ ~ o	ä				*ɸ	*ʎ	*ä
16								*ä	*y	*ä
17				ö				-		*ö
18								*ö	*ö	*ö

Mis puutub kompromiss-süsteemisse, siis olgu märgitud, et fonoloogia seisukohalt ei takista miski lugemast kvantiteedilt äärlühikesi, nn. redutseerunud vokaale lühikesteks, resp. markeerimata foneemideks; pandagu tähele, et see kvantiteedi reduktsioon on otseselt seotud vokaalide kõrgusega. Vastavuse 13 puhul võib Malmyži murdes nentida arengut *i > ɨ palataliseerimata konsonandi ees, kusjuures see on toimunud enne arengut *i > *ī idamaris.

5.4. Permi vokalism on fennougristikas pretseedenditus olukorras - seniste soome-ugri vokalisüsteemide fikseerimisel on permi keelte osatähtsus olnud praktiliselt null: kui meil on mingi soome-ugri või uurali täve puhul teada permi-poolsed vokaalivastavused, ei anna need ometigi soome-ugri algkeele vastava täve vokaali fikseerimiseks midagi; olemasolevad süsteemid võivad vaid võistelda selles, millisest

süsteemist permi vokaalid on paremini tuletatavad. Teiselt poolt on permi murrete omavahelisedki vokaalivastavused üli- malt mitmekesised ning kuigi esimesegi silbi vokalisismi on paljudel kordadel ja ikka erinevalt käsitletud (vrd. näit. Wichmann 1915, Bubrich 1949, Lytkin 1952^a, 1952^b, 1964, 1968, Itkonen 1954, 1967, Harms 1967, Rédei 1969, Lytkin ja Guljajev 1970) ei või veel arvata, et probleem oleks am- mendatud. Seda osutavad juba võistlevad algpermi vokaali- süsteemid:

Itkonen 1953		Rédei 1969	
i	ü u	i	ü u
e	ö o	e	ö o
e	ö o	e	ö o
ε	a	ε	a

Lytkin 1964		Harms 1967		Lytkin, Guljajev 1970	
i	ü u	i	ü u	i	ü u
e	ö o	e	ö o	e	ö o
e	ö o	a	ä	e	ö o
ε	a			ε	a

Kõigist neist süsteemidest ebareaalseim on ilmselt Lytkini ja Guljajevi süsteem, mis eeldab viide kõrgusastmesse kuu- luvaid vokaale, kusjuures kõik vokaalid loetakse lühikes- teks. Seoses Harmsi vokaalisüsteemiga on huvitav, et ka It- konen (1967) tõstatab küsimuse pikkadest vokaalidest alg- permis. Eraldi väärrib esiletõstmist asjaolu, et nii Itko- nen kui ka Harms rekonstrueerivad *i, mitte aga *ü, ja kuigi Lytkin 1968 võtab üksikasjalikule käsitlemisele oma vastava labialiseeritud vokaaliseeria rekonstrueerimise foneetilise korrektsuse, ei saa labialisatsioonist postuleeri- mist *ü, *ö ja *o puhul pidada fonoloogiliselt õigustata- vaks. Labialiseeritud keskvokaalide rekonstrueerimine võiks kõne alla tulla vaid siis, kui need oleksid arenenud labialiseeritud tagavokaalidest, seda aga seni pole alust väita.

Nagu nähtub tabeleist 3 ja 4, mille aluseks on Lyt-

kini tabelid (1964:231-233), on algpermi vokalismi rekonst-
rueeringud paratamatult komi-orientatsioonilised. Tabeleis
read kujutavad vokaalivastavusi ja veerud järgmisi murdeid:
1-6 komi keel: 1 - särjakomi kirjakeel ja selle lähedased
murded, 2 - Ülem-Syktyvi (Верхнесысольский) murre, 3 - va-
nakomi (nn. vanapermi) kirjakeel, 4 - permikomi kirjakeel,
5 - Ida-Ežva (Восточновычегодский) ja Viseri murre, 6 -
Jazjva murre, 7-9 udmurdi keel: 7 - kirjakeel, 8 - edela-
murded, 9 - bessermení murre; L - Lytkin 1964, LG - Lytkin,
Guljajev 1970, H - Harms 1967.

Tabel 3

	1	2	3	4	5	6	7	8	9	L	IG	H
1										*i		*i
2										*i		*i
3										*i		*i
4										*i		*i
5										*i		*i
6										*i		*i
7										*i		*i
8										*i		*i
9										*i		*i
10										*i		*i
11										*i		*i
12										*i		*i
13										*i		*i
14										*i		*i
15										*i		*i
16										*i		*i
17										*i		*i
18										*i		*i
19										*i		*i
20										*i		*i
21										*i		*i
22										*i		*i
23										*i		*i
24										*i		*i
25										*i		*i
26										*i		*i
27										*i		*i
28										*i		*i
29										*i		*i

Tabel 4

	7	8	9	6	5	4	3	2	1	LG
1					i					*1
3						e				*e
4										*e
9		e				u				*e
13					o	o	o			*o
24										*e
23				õ						*õ
22	e									*õ
18				u			o	o		*õ
19										*õ
20	i									*õ
6		e			u		i			*u
10										*u
11		u								*u
12										*õ
15										*õ
16										*õ
8										*u
7		u		e	u		i			*u
21				u						*õ
27					õ					*õ
28										*õ
2				i		e				*e
5		o				e				*e
25				õ						*õ
26										*õ
14				u			o			*o
17										*o
29										*a

Esitatud tabelleist selguvad ühtlasi olulisimad vokaa-
 livastavused nii komi kui ka udmurdi murretes. Kuna Harmsi
 süsteem rajaneb just nende vastavuste põhjal postuleeritud

algkomi ja algudmurdi süsteemide kõrvutamisele - selline lähenemisviis võimaldab alpermi vokalismi rekonstrueerimist tehniliselt tunduvalt lihtsustada - olgu siin eraldi välja toodud komi- ja udmurdipoolsed vastavused, Harmsi rekonstruktsioonid ja - et need pole sellistena täiesti vastuvõetavad - minu meelest tõenäosemad lähtevokaalid.

Komi keele puhul tähistavad tabelis 5 veerud 1-6 samu murdeid kui kahes eelmises tabelis. Veerg H sisaldab Harmsi rekonstruktsioonid, veerg Va tõenäose hilisalgkomi vokaalisüsteemi (kui kinnise ϕ pikkus helilise konsonandi ees Ülem-Sykyvi murdes, mida täheldab Itkonen (1967:142), on tõesti süstemaatiline - seda peaaegu et eitab Lytkin (1968:94), pole selle süsteemi jaoks vajadust), veerg Vb süsteemi, mis on ainukehtiv, kui Ülem-Sykyvi murdes kinnine ϕ helilise konsonandi ees on tõesti pikk. Ühtlasi saab süsteemi Va lihtsalt tuletada süsteemist Vb.

T a b e l 5

	1	2	3	4	5	6	H	Va	Vb
1			i				*	i	
2		e					*i	*e	*e
3		e					*	e	
4		i		u	e		*	i	
5			u				*	u	
6		o					*u	*o	*o
7			o				*	o	
8		o				u	*	-	*e
9		e					*i	*e	*e
10				õ			*	e	
11				a			*	a	

Kuigi kõigi rekonstruktsioonisüsteemide vahel võib nentida head vastavust, vrd.

Harms:	i	i	u	Vilto (a)	i	i	u	(b)	i	i	u
	i	i	u		e	e	o		e	e	o
	e	e	o		e	e	o		e	e	o
	a				a				a		

on pikkade kõrgete vokaalide eitamine põhimõttelist laadi: üldreeglina pikk kõrge vokaal ei anna järglaskeeltes madalamaid reflekse kui lühike kõrge vokaal. Seevastu võib nõustuda Harmsiga selles, et vastavus 8 (ja niisiis ka permi vastavused 18 ja 19) ei ole regulaarne; muide, Lytkin 1964:141-147 esitab siit ühtekokku vaid 7 näidet. Teiselt poolt näib vastavus 8 alust andvat ka komi murrete liigitamiseks loodemurdeiks (*ō < *ḡ) ja kagumurdeiks (*ḡ) praeguse kolmendjaotuse - särja-, permi- ja Jazjva-komi - asemel; muide veel Lytkin 1964:9 loeb Jazjva murde permikomi murderühma kuuluvaks. Siiski kuuluks peale Jazjva- ja permikomi murde kagumurrete hulka ka Ida-Ežva ja Viseri murre.

Udmurdi keele puhul tähistavad tabelis 6 veerud 7-9 samu udmurdi murdeid kui eelmistes tabelites; siingi sisaldab veerg H Harmsi rekonstrueeritud vokaalisüsteemi ning veerg V minu rekonstrueeritud vokaalisüsteemi. Pandagu tähele, et iseenesest vägagi oluline vastavus 6 ei leidnud kajastamist tabelis 4, kuigi Lytkin (1964) seda ilmselt on arvestanud.

T a b e l 6

	7	8	9	H	V
1		i		*i	i
2		e		*e	e
3	e		ō	*ō	e
4	i		e	*i	i
5		u		*u	ü
6				*u	u
7		u		*o	
8		o		*o	o
9		a		*a	a

Siin ei või enam erinevate rekonstruktsioonisüsteemide vahel kuigi head vastavust täheldada, vrd.

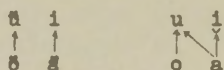
Harms:	i	ü	u	Viiitso:	i	ü	i	u
	e	ō	o		e	e	o	
	a	ɔ			a			

Piisavaks argumendiks Harmsi algudmuri vokaalisüsteemi vastu ei saa muidugi olla mingi foneetilise "reaalse" nõue; põhimõtteliselt on täiesti mõeldav, et kõigis udmuri murretes esinev u esindab algkeele foneemi *q jne., kuigi tahaks näha sellise otsustuse põhjendust. Põhiliseks vastuargumendiks Harmsi süsteemile on see, et permi vastavusi jälgides selgub, et Harmsi *q ei kuulu samasse ritta kui tema *e ja *õ, sest *e ja *õ regulaarseiks vasteiks komis pole kunagi kõrged vokaalid (vastavusest 9 esitab Lytkin 1964 vaid kaks juhtu, seega on tegemist ilmselt ebaregulaarse vastavusega), kui me just tingimata ei taha Harmsi eeskujul postuleerida algkomi jaoks vokaale *ī, *ȳ ja *ū (õeldut võib ilmselt võtta ka argumendina kõrgete pikkade vokaalide vastu Harmsil). Analoomilisel pole mingit põhjust mitte lugeda Harmsi *q samasse ritta kui tema *e ja *õ. Mis puutub *e eelistamisse Harmsi vokaalile *õ, siis kuna vastava udmuri vokaali vasteiks on algkomi *e ja *ẽ (sealhulgas *õ/ē, vrd. komi vastavust 8), pole mingit kaudsetki põhjust fikseerida e-st erinevat vokaali.

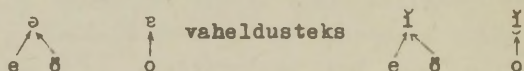
5.5. Uuri keeltest olgu siin peatunud vaid arhailisimaks loetaval Vahi handi murdel. Steinitz (1950) postuleeris selle murde jaoks järgmised vokaalfoneemid: ī, e, ā, ā̃, i, ā, o, ū, ā̃, ō, ē, ō̃. Décsy (1960), Tereškin (1961) ja Gulya (1966) on näidanud, et tegemist on tõesti foneemidega, kusjuures Décsy väljendas seisukohta, et siin pole tegemist mitte täisvokaalide ja redutseerunud vokaalidega, vaid pikkade ja lühikeste vokaalidega. Putaky (1967) näitas Gulya mõõtmistele toetudes, et esimeses silbis võib tõesti rääkida pikkadest ja lühikestest vokaalidest, kuna järgsilpides on tegemist täis- ning redutseerunud vokaalidega. Need iseenesest huvitavad järeldused on siiski foneetiliselt laadi ja puht fonoloogia seisukohalt ebaolulised; fonoloogias on esimesed markeerimata vokaalid ja teised markeeritud foneemid. (Kuid Putaky järeldused võimaldavad teha järgmise üldistuse: lapi, Obi-ugri ja põhjasamojeedi keeltes on markeerimata vokaalfoneemide suur foneetiline

kestus tingitud suhteliselt aeglasest kõnetempost; lapi ja neenetsi osas kajastub aeglane kõnetempo kujukalt ka konsonantismis.) Siiski tuleb nentida, et $\underline{a}$, $\underline{\ddot{a}}$, $\underline{e}$ ja $\underline{\ddot{o}}$ (või nagu esimese silbi puhul kirjutab Putaky - $\underline{\ddot{e}}$, $\underline{\ddot{ö}}$, $\underline{\ddot{a}}$, $\underline{\ddot{o}}$) pole fonoloogias mitte markeeritud keskkõrged vokaalid, vaid kvalitatiivselt redutseerunud, s.o. lõdvenenud artikulatsiooniga kõrged vokaalid.

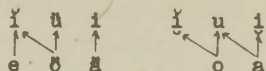
Et vokaale $\underline{a}$ ja $\underline{e}$ võib vaadelda foneemidena $\underline{y}$ ja $\underline{y}$, selgub järgmistest asjaoludest. Esiteks, äldtuntud süstemaatilised täisvokaalide, resp. markeerimata foneemide vaheldused on mittekõrgete vokaalide vaheldused kõrgete vokaalidega:

Niisiis pole mingit põhjust (ega mingit takistust), et mitte lugeda süstemaatilisi vaheldusi

Seega on Vahi murde süstemaatilised vokaalivaheldused kirjeldatavad järgmiselt:

Teiseks, et Steinitzi $\underline{\ddot{a}}$ on tegelikult $\underline{\ddot{a}}$, selgub ilmekalt tabelist 7, mis näitab sõna algul esinevaid ühendeid konsonant + vokaal või $\emptyset$ + vokaal: $\underline{\ddot{a}}$ nagu $\underline{\ddot{a}}$ ei esine $\underline{w}$, $\underline{t}$ ja $\underline{l}$ järel (ainus mulle teada olev ja arvestamisele mitte tulev erand on vene laensõna fälka 'sukk; sokk', vrd. vene чулок 'sukk', gen. чулка). Steinitzi $\underline{\ddot{o}}$ puhul sellist sarnasust $\underline{u}$ -ga ei saa näidata; esinemus konsonandi $\underline{l}$ järel viitab esimesel pilgul pigem sarnasusele foneemiga $\underline{o}$. Pandagu siiski tähele, et $\underline{\ddot{u}}$ esinemus antud positsioonis on sarnane foneemi $\underline{y}$ esinemusega ning olla tingitud mingist ebaselgest sporaadilisest vaheldusest $\underline{o}$ - $\underline{\ddot{u}}$ või $\underline{o}$ - $\underline{y}$ - $\underline{\ddot{u}}$. Kuigi kirjanduses on täheldatud rida sporaadilisi vokaalivaheldusi, ei ole selline vaheldus nähtavasti seni mainimist leidnud.

Ometigi võib viidata juhtudele, nagu wojĩmta 'uinuda' -
 - wĩjata 'magada tahta' - wũjĩlĩta 'начать дремать' ja
ĩjĩlĩta 'argitseda, koukida, kaapida' ? - ĩjĩtiw ühendist
ĩjĩtiw iuw 'скребок для обработки шкур'. Veelgi enam, po-
 le usutav, et mingis keeles leiduks ũ, ĩ ja u, kuid puuduks
õ, kusjuures ĩ ei saa olla õ.

Tabel 7

	i	e	ä	õ	ĩ	ũ	a	o	u	y	u
p	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+
w	+	+	+	+	+		+	+	+	+	+
m	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+
t	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+
s	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+
n	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+
l	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+
č	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	
r	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	
n:				+				+	+		
l:	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+
č	+	+	+	+	+		+	+	+	+	+
j	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+
ñ	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+
ĩ	+	+	+		+			+		+	+
k	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+
ø	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+

1

- Г р у з о в, Л. Р.** (Грузов, Л. П.)
- 1965 Фонетика диалектов марийского языка в историческом освещении, Йошкар-Ола.
- 1969 Историческая грамматика марийского языка. Введение и фонетика, Йошкар-Ола.
- G ü l y a, János**
- 1966 *Eastern Ostyak Chrestomathy* (= UAS 51).
- H a l l a r, Valmen** (Халлап, Валмен)
- 1969 Единичные и двойные смычные в финно-угорских языках. - СЛУ 5:89-102.
- H a g g a s, B. T.**
- 1967 Split, shift and merger in the Permian vowels. - UALb 39:163-198.
- I l l i č - S v i t y č, V. M.** (Иллич-Свитыч, В. М.)
- 1967 Материалы к сравнительному словарю ностратических языков (индоевропейский, алтайский, уральский, дравидский, картвельский, семитохамитский). - Этимология 1965. Материалы и исследования по индоевропейским и другим языкам, Москва, лк. 321-373.
- 1968 Соответствия смычных в ностратических языках. - Этимология 1966. Проблемы лингвогеографии и межъязыковых контактов, Москва, лк. 304-355.
- I t k o n e n, Erkki** (Итконен, Эрkki)
- 1939 Der ostlappische Vokalismus vom qualitativen Standpunkt aus. Mit besonderer Berücksichtigung des Inari- und Skoltlappischen. Lautgeschichtliche Untersuchung (= SUST 79).
- 1946^a Zur Frage nach der Entwicklung des Vokalismus der ersten Silbe in den finnisch-ugrischen Sprachen, insbesondere im Mordwinischen. - FUF 29:222-337.
- 1946^b Struktur und Entwicklung der ostlappischen Quantitätssysteme (= SUST 88).
- 1949 Beiträge zur Geschichte der einsilbigen Wortstämme im Finnischen. - FUF 30:1-54.
- 1954 Zur Geschichte des Vokalismus der ersten Silbe

- im Tscheremissischen und in den permischen Sprachen. - FUF 31:149-345.
- 1960 Lappische Chrestomathie mit grammatikalischem Abriss und Wörterverzeichnis, Helsinki.
- 1967 (Retsensioo:) В. И. Лыткин, Исторический вокализм пермских языков, М., изд-во "Наука" 1964. 270 стр. - ВЯ 1967:139-144.
- 1969^a Zur Wertung der finnisch-ugrischen Lautforschung. - UAJb 41:76-111.
- 1969^b Thesen und Antithesen in der finnisch-ugrischen Vokalforschung. - UAJb 41:212-251.
- J o k i, Aulis J.
- 1969 Die samojedische Sprachen und die finnisch-ugrische Vokalforschung. - UAJb 41:155-163.
- K a r t t u n e n, Frances
- 1970 Problems in Finnish Phonology. Accepted by the faculty of the Department of Linguistics, Indiana University, in partial fulfillment of the requirements for the degree Doctor of Philosophy, May 1970. (Paljundus.)
- K o r h o n e n, Mikko
- 1969 Die Entwicklung der morphologischen Methode im Lappischen. - FUF 37.2-3:203-362.
- L e h t i n e n, Meri
- 1967 On the origin of the Balto-Finnic long vowels. - UAJb 39:147-152.
- L y t k i n, V. I. (Лыткин, В. И.)
- 1952^a Древнепермский язык, Москва.
- 1952^b К вопросу о вокализме пермских языков. - Труды Института языкознания АН СССР 1, Москва, lk.58-106.
- 1964 Исторический вокализм пермских языков, Москва.
- 1965 Некоторые вопросы вокализма второго слога финно-угорских языков. - CSIFU I:324-331. —
- 1968 Лабиализованные гласные среднего ряда в пермских языках. - ВЯ 1968:85-94.

- 1970 О вокализме непервого слога финно-угорских языков. - СФУ 6:221-238.
- L y t k i n, V. I., G u l j a j e v, J. S.**
(Лыткин, В. И., Гуляев, Е. С.)
- 1970 Краткий этимологический словарь коми языка, Москва
- M c C a w l a y, J. D.**
- 1964 The Morphophonemics of the Finnish Noun, Mechanical Translation Group. Research Laboratory of Electronics. Massachusetts Institute of Technology.
- M i k o l a, Tibor**
- 1969 Die Entstehung der Palatalisationskorrelation in Samojedischen. - UAJb 41:164-168.
- R a u n, Alo**
- 1964 The consonants of Proto-Finno-Ugric. - Year Book of the American Philosophical Society, 1k. 584-585.
- R é d e i, Károly**
- 1969 Neue Aspekte zur permischen Vokalforschung. - UAJb 41:130-141.
- R i s t i n e n, Elaine K.**
- 1968 Problems concerning vowel length in Nenets. - UAJb 40:22-34.
- R ä s ä n e n, Martti**
- 1920 Die tshuwassischen Lehnwörter in Tscheremissischen (= SUST 48).
- S k ö l d, Tryggve**
- 1959 Drei finnische Wörter und die Laryngalthecrie. - ZVSP 76:27-42.
- S t e i n i t z, Wolfgang**
- 1944 = 1964 Geschichte des finnisch-ugrischen Vokalismus, Stockholm 1944, Berlin 1964.
- 1950 Geschichte des ostjakischen Vokalismus, Berlin.
- 1963 Zur finnisch-ugrischen Vokalgeschichte. - CIFU:52-59.

Т е р е щ к и н, Н. И. (Терешкин, Н. И.)

1961 Очерки диалектов хантыйского языка 1. Ваховский диалект, Москва-Ленинград.

V é r t e s, Edit

1970 Rekonstrukció és valószínűségsszámítás. - NyK 72:295-322.

V i i t s o, Tiit-Rein (Вийтсо, Тийт-Рейн)

1966 Описание плана выражения прионежского диалекта вепского языка. Автореферат на соискание ученой степени кандидата филологических наук, Тарту.

1969 ⁿÄänisvepsa murde väljendustasandi kirjeldus. - KMP 2 (= TRÜT 218), lk. 3-296.

1969 Principles of word inflection in Estonian. - Tartu Riiklik Ülikool. Eesti keele kateeder. Generatiivse grammatika grupi aastakoosoleku teesid, lk. 36-47.

1970^a Märkusi neenetsi keele fonoloogia kohta. - KS 4:163-172.

1970^b On consonantal phonemes in Proto-Uralic and Proto-Finno-Ugric. - CTIFU 1:32.

1970^c Kombinatoorne meetod keelekirjelduses. - KS 5:69-161.

V õ r k, Leho

1966. Viron kielen ääntämys (= SPhJ 2).

W i c h m a n n, Yrjö

1915 Zur Geschichte des Vokalismus der ersten Silbe im Wotjakischen mit Rücksicht auf das Syrjä-nische (= SUST 36).

1923 (Retsensioon:) Räsänen, Martti, Die tatarische lehnwörter im tscheremissischen. - FUF 16 Anz., lk. 32-50.

W i i k, Kalevi

1967 Suomen kielen morfofonemikkaa. Yritys soveltaa transformaatioteoriaa suomen yleiskielen sanojen taivutukseen (= TYPLJ 3).

L Ü H E N D I D

- CIFU - Congressus internationalis fenno-ugristarum, Budapest 1963.
- CSIFU - Congressus secundus internationalis fenno-ugristarum, Helsinki 1968.
- CTIFU - Congressus tertius internationalis fenno-ugristarum, Tallinn, 17.-23. VIII 1970. Teesid.
- ESA - Emakeele Seltsi Aastaraamat, Tallinn.
- FUF - Finnisch-ugrische Forschungen, Helsinki.
- KMP - Keele modelleerimise probleem, Tartu.
- KS - Keel ja struktuur. Tõid struktuuralse ja matemaatilise lingvistika alalt, Tartu.
- NyK - Nyelvtudományi Közlemények, Budapest.
- SPhJ - Studia Philologica Jyväskyläensia, Jyväskylä.
- SUST - Suomalais-ugrilaisen Seuran Toimituksia, Helsinki.
- ZVSF - Zeitschrift für vergleichende Sprachforschung auf dem Gebiet der indogermanischen Sprachen, Göttingen.
- TRÜT - Tartu Riikliku Ülikooli Toimetised, Tartu.
- TYPLJ - Turun yliopiston fonetiikan laitoksen julkaisuja, Turku.
- UAJb - Ural-altaische Jahrbücher, Wiesbaden.
- UAS - Indiana University Publications. Uralic and Altaic Series, Bloomington.
- ВЯ - Вопросы языкознания, Москва.
- СДУ - Советское финно-угроведение, Tallinn.

SOME THOUGHTS ABOUT URALIC PHONOLOGY

Tiit-Rein Viitso

S u m m a r y

The article deals with several problems of Finno-Ugric and Uralic phonology.

1. Traditionally, the word is considered to be the basic unit when operating with sounds or phonemes of a proto-language. Raun (1964) has questioned the usefulness of this tradition and proposed the syllable as the basic unit. Here the point of view is held that the basic units to operate with must be morphological units, independent of any phonological theories. Therefore three morphological postulates are formulated.

- (M1) Any simple word consists of a root which may be accompanied by affixes.
- (M2) There are affixes which, at least under certain circumstances, together with a root constitute a stem.
- (M3) Any root not belonging to a stem constitutes a stem itself.

2. Depending upon selection of the basic unit two stages of phonological analysis are to be distinguished. As the word serves as the basic unit of morphological analysis, the first stage in investigating the phonology of different languages and dialects is the naïve or the word phonology whose purpose is the establishment of a minimal transcription such that all really existing contrasts are distinguished and the morphological and morphophonological analysis of words can take place.

In the second stage the following conditions must be fulfilled.

- (P1) The designator in any sign is unempty.

- (P2) No phoneme x in a single root or affix can be preceded or followed directly by the same phoneme x.
- (P3) The occurrence as well as the quality of any phoneme in a root, affix or in a string of roots and affixes is unpredictable.

The condition (P1) excludes zero-morphemes. The condition (P2) excludes all clusters of identical phonemes except those conditioned morphologically. Thus it may lead to an increase of the number of phonological units but, on the other hand, it simplifies the fulfillment of the condition (P3) that functions to eliminate the epenthetic or parasitic units.

3. Traditionally only stems ending in vowels are reconstructed for Proto-Finno-Ugric and Proto-Uralic. As the basis for such reconstructions the Balto-Finnic and Lappish data are claimed. McCawley (1964), Wiik (1967), Karttunen (1970) for Finnish, Viitso for Northern Veps (1966, 1968) and for Estonian (1969), however, have demonstrated that there are stems ending in consonants in Balto-Finnic, thus at least the stems traditionally considered the ^he-stems in Proto-Finno-Ugric are actually consonantal stems. It is possible that there were consonantal stems even in Proto-Uralic.

4. The traditional reconstruction of the Proto-Finno-Ugric consonant system as well as several attempts at its improvement appear to be quite unsatisfactory.

On the basis of Nenets data it is supposed that instead of the type consonant + front vowel, traditionally reconstructed both for Proto-Finno-Ugric and Proto-Uralic there were in Proto-Uralic strings of the type consonant + i + vowel, indifferent in respect of the back/front correlation. Then the consonants traditionally considered to be palatalized are to be explained without the notion of palatalization. As the traditional system lacks ^hc although it possesses ^hc̣ and ^hc̣̣ the traditional palatalized consonants

are reestimated as normal while the traditional unpalatalized apicals are reestimated as cacuminals.

5. Problems of the Proto-Finno-Ugric and Proto-Uralic vowel systems are still more complicated than those of consonant systems. The present points of view result from the discussion of Steinitz and Itkonen. Steinitz (1944 = 1964) based his Proto-Finno-Ugric and Proto-Uralic vowel system on Vah Hanti and therefore postulated normal and reduced series. Itkonen (1946b) based his Proto-Finno-Ugric vowel system on Balto-Finnic and distinguished series of short and long vowels. Despite enormous efforts made by these scholars neither of the systems (or their modifications) can be accepted for Proto-Finno-Ugric or criticized. It appears, namely, that the vowel systems of individual languages and language groups are still investigated in an unsatisfactory manner.

The ascertainment of the Proto-Uralic vowel system remains impossible until the Proto-Finno-Ugric and Proto-Samoyedic systems are established. Note that up to now only attempts of explaining the Samoyedic vowels proceeding from the Finno-Ugric basis have been made. The Nenets data, however, suggest the possibility that the Proto-Uralic vowel system, when not taking into account the length, may prove to be composed of five or even of three vowels:

i	u		i
e	o	or	e
a			a

5.1. For Balto-Finnic the system proposed by Itkonen for Proto-Finno-Ugric is considered to be acceptable. The results presented by Lehtinen (1967), however, point to the possibility that this system can be viewed as secondary.

5.2. Here the traditional Proto-Lappish vowel system is presented in a modified transcription:

i	u
e	o
a	
ĩ	ũ
ě	õ

5.3. In addition to the Proto-Mari (Proto-Cheremis) vowel systems presented by Itkonen (1954) and Gruzov (1969) a compromise system is proposed for the probable future refutation.

5.4. In case of Proto-Permic there exist a number of rival vowel systems. For Proto-Komi here two vowel systems are proposed:

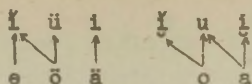
(a)	i	ĩ	u	(b)	i	ĩ	u
	e	ẽ	o		ẽ	ẽ	õ
	e	ẽ	o		e	ẽ	o
	a				a		

The system (a) holds probably for Late Proto-Komi, the system (b) being primary. For Proto-Udmurt the system

i	ũ	ĩ	u
e	ẽ	ẽ	o
	a		

is proposed here.

5.5. In this section the vowel system of Vah Hanti is dealt with. Steinitz (1950) proposed for this dialect the following vocalic vowels: i, e, ä, ü, ĩ, a, o, u, ẽ, õ, g. The vowels ẽ and g, however, can be viewed as ĩ and ũ, as all the systemic vowel alternations in Vah Hanti can be described as the alternations of low non-high vowels and high vowels:

The ö of Steinitz is actually ü, as becomes evident when comparing its distribution with that of ü and ö. The same cannot be proved for Steinitz's ö, but this phoneme, resp. ü may be conditioned by a sporadic alternation o ~ ü or o ~ i ~ ü.

Sõnast oma eesti keeles

Ülle Viik

Suurel osal sõnadest on keeles oma kindel tähendus ja kasutamissfäär. On aga ka selliseid leksikaalseid üksusi, mille konkreetse tähenduse ja sõnaliigilise kuuluvuse üle saab otsustada alles konteksti põhjal, milles neid tarvatakse. Vägaagi mitmekesise kasutamissfääriga sõna eesti keeles on oma.

1. oma sõnaliigiline kuuluvus.

Põhiliselt tuntakse oma possessiivpronoomenina, kuid selle kõrval on tal eristatud veel kolme erinevat sisu, millele vastavalt ta võib kuuluda nelja sõnaliiki. Esimesena juhtis sellele tähelepanu J. V. Veski (1956) artiklis "Ortograafilisi ja morfoloogilisi ebakohti eesti kirjakeeles" ning sealt on see üle kantud ka grammatikatesse. Veski järgi võib oma olla 1) omastav asesõna (v. k. СВОЙ), 2) määr sõna (v. k. ОКОЛО), 3) omadussõna (v. k. СОБСТВЕННЫЙ) ja 4) nimisõna (v. k. СВОЕ, СВОИ).

1.1. Possessiivpronoomenist oma räägime lähemalt allpool.

1.2. Adverbina seostub oma mõõtu või hulka märkiva sõnaga ja tähendab 'umbes', näit.

- (1) Kuusk on oma 40 m kõrge.
- (2) Pidulised sõid ära oma kümnekond leiba.
- (3) Pall oli oma nädal aega kadunud.

1.3. Substantiivsel omal võib olla neli erinevat tähendust:

a) 'omandus', näiteks niisugust tääpi lausetes nagu

- (4) Raamat on poisi oma.
- (5) Teise oma ei taha, võõrast ei võta.
- (6) Ega Peeter kellelegi palukest anna, Peeter hoiab küüne küünega omast kinni.
- (7) Peeter ei julge seda kinga omaks tunnistada.

b) 'oma seisukoht', näit.

- (8) Seda arvamust nad küll omaks ei võtnud.
- (9) See poiss juba omast ei tagane.

- (10) Õelgu teised mis tahes, tema ajab ikka oma.
- c) 'lähedased inimesed', näit.
- (11) Omade ei tohiks tälli minna.
- (12) Need on omad.
- (13) Omade peale koer ei haugu.
- d) 'pererahvas', näit.
- (14) Kuusiku omadele tuli see üllatusena.
- (15) Polnud parata, Põrgupõhja omad pidid teele asuma kahekesi - ei pörsast ega kassi. (A. H. Tammsaare, lk. 12.)
- (16) Olime juba üle silla, kui kirikla omad meile järele jõudsid.

Viimases tähenduses kasutatakse sõna oma ainult koos genitiivtribuudiga, mis tähistab üksust, mille juurde vastavad inimesed kuuluvad.

1.4. Possessiivpronoomenist kõige raskemini eristatav on oma, mis esineb adjektiivina. Piirid on siin üsna ähmased, sest mõlemad laiendavad nimisõna ja väljendavad kuuluvust. Võib tekkida kahtlus, kas üldse on alust pidada oma adjektiiviks. Kuid adjektiivse oma olemasolu tõestavad mitmed keelelised faktid.

Esiteks on omal adjektiivina selliseid eritähendusi, mis pronoomeni puhul kõne alla ei tule:

- a) 'teatav, eriline', näit.
- (17) Oma võlu ja veetlus paitub selleski tões.
- (18) Igal mängul on oma kindlad seadused, oma kord.
- (19) Igaühel on oma maailm, omad mured ja rõõmud.
- b) 'lähedane', näit.
- (20) Omad inimesed, eks me saa hakkama.
- c) 'isiklik', näit.
- (21) Oma silm on kuningas.
- (22) Omad vitsad peksavad.
- (23) Õigus omal maalapil seista ja end peremehena tunda oli isal täielikult. (R. Sirge, lk. 365.)

Viimases tähenduses on adjektiivne oma kõige lähemal posses-

siivpronoomenile, mis teatavasti osutab asja, olendi või olukorra kuuluvust kellelegi või millelegi (RKG II 1965, lk. 49).

Teine argument sellise oma adjektiivsuse kasuks on see, et oma võib ühilduda analoogiliselt teiste omadussõnaliste täienditega, näit.

(24) Meie oleme omas leivas, meil on teine asi.

(R. Sirge, lk. 356-357.)

(25) ... paljud kehvad inimesed saavad oma maa, omad loomad - oma toa ja loa ... (R. Sirge, lk. 347.)

Kuigi oma ühildumine ei ole nii üldine nagu teistel adjektiividel, toetab see siiski väidet, et selline oma kuulub adjektiivide hulka.

Praktiliselt on tekstis sageli raske otsustada, kas tegemist on adjektiivi või possessiivpronoomeniga, sest neil on tähenduse ja kasutamise osas mitmeid kokkupuutepunkte.

1.5. Lisaks nendele võimalustele, mida on märkinud J. V. Veski, võiks ehk nimetada veel ühe. Nimelt võib oma mõnikord pidada ka nimisõnaliseks asesõnaks. Sel juhul kordab oma mõnda noomenifraasi eelnevast tekstist ja esineb ainult koos genitiivatribuudiga, näit.

(26) Meie poisse pole ma näinud, aga tehase omad tulid küll vastu.

(27) Kohe pärast Märjamaa kultuurimaja valmimist pandi nurgakivi ka Kohila omale.

(28) Eks mõnigi oli end allatuule masina põhuotsa juurde seadnud, et pärast nagu tolmutont ringi käia ja selle pilku tõmmata, kelle oma muidu su peale ei taha laskuda. (H. Kiik, lk. 44.)

1.6. Niisiis võib sõna oma kuuluda nelja erinevasse sõnaliiki: ta võib olla substantiiv, adjektiiv, adverb ja pronomen, kusjuures viimase puhul on kaks võimalust: substantiivne pronomen ja adjektiivne pronomen, s.t. possessiivpronomen.

2. Possessiivpronoomen oma.

2.1. Tavaliselt väidetakse, et possessiivpronoomen oma laien-
dab nimisõna ja osutab asja, olendi või olukorra kuuluvust
lause alusele (Palmeos 1964, lk. 305). Selline määratlus
jääb küllaltki ebamääraseks. Konkreetsem on asi ehk sel ju-
hul, kui lähtuda pronominalisatsiooni mõistest. Sellele vas-
tavalt võiks possessiivpronoomeni oma äldised esinemistingi-
mused sõnastada järgmiselt: atribuudi positsioonis olev noo-
men, mis kordab sama lause subjekti, asendatakse obligatoor-
se transformatsiooni teel possessiivpronoomeniga oma. Näi-
teks lausele Sepp pani oma korvi maha on aluseks lause Sepp,
pani sepa, korvi maha. Possessiivpronoomenile oma peab see-
ga alati leiduma lähtevorm samas lauses, mis näitab, kellele
või millele mingi asi, olend või olukord kuulub.

2.2. Peale lause grammatilise subjekti võib possessiivpro-
noomeni lähtevormiks olla ka loogiline subjekt, näit.

(29) Mul on vaja oma kotti.

(30) Peetril on mure oma töö pärast.

2.3. Possessiivpronoomen oma esineb ka impersonaalsetes lau-
setes, kus tema lähtevorm eksplitsiitsel kujul hoopis puudub,
näit.

(31) Oma sõpru ja vaenlasi ei unustata niipea.

(32) Oma sõpru ja vaenlasi mäletatakse kaua.

Possessiivpronoomen saab aga asendada ainult sellist noomeni-
fraasi, mis kordab sama lause subjekti (resp. loogilist sub-
jekti). Fakt, et impersonaalses lauses võib possessiivpronoo-
men siiski esineda, lubab oletada, et süvastruktuuris on tema
lähtevorm olemas. Impersonaalitransformatsiooniga see kustuta-
takse, kuid viide agendile jääb impersonaaliivormi püsima (vt.
Rajandi 1966, lk. 539). Keeletarvitaja tajub alati possessiiv-
pronoomeni seost lähtevormiga. Kuna impersonaaliivormis sisal-
dub ainult üldine viide agendile, võib selleks pidada inimest
üldse. Seda kinnitab võimalus muuta sellised laused personaal-
seks. Subjektiks saab sel juhul indefiniitne pronoomen keegi
või igatks, milles samuti sisaldub viide elusale tegutsejale

äldse, näit.

(33) Oma sõpru ja vaenlasi ei unusta keegi niipea.

(34) Oma sõpru ja vaenlasi mäletab igaks kaua.

Teiselt poolt võib isik (või isikud), kellele impersonaalses lauses midagi kuuluvaks peetakse, olla identifitseeritav eelneva teksti põhjal, näit.

(35) Tõelised ei lootnudki koosolekust mingit praktilist kasu. Siia tuldi oma mõtetele kinnitust saama.

Agent on eelmises lauses leksikaalselt väljendatud ja jääb keeletarvitaja teadvuses sellena püsima ka impersonaalses lauses.

2. Possessiivpronoomeni oma vahetuse teiste pronoomenitega.

3.1. Asjaolu, et possessiivpronoomen seostub kindla lauseliikmaga, leiab keeles kasutamist. Kuna oma lähtevormiks on subjekt, siis objekti või adverbiaali kordav noomen täiendi positsioonis asendatakse enamasti personaalpronoomeniga, näit.

(36) See pilt kujutab vanaisa ja vanaema nende pulmapäeval.

Niisugune vormiline erinevus võimaldab kahe referendiga lausetes kindlaks teha, kummale neist loetakse midagi kuuluvaks.

Vrd. (37) Peeter ulatas mulle oma raamatu.

(38) Peeter ulatas mulle minu raamatu.

Lauses (37) kuulub raamat Peetrile, kuid lauses (38) kuulub raamat lause ätlejale.

(39) Jaan kohtub Peetriga oma korteris.

(40) Jaan kohtub Peetriga tema korteris.

Lauses (39) kuulub korter Jaanile, kuid lauses (40) kuulub see Peetrile.

Alati ei ole selline täpsustamine vajalik, kui kuuluvus on lause sisust niikuinii selge. Sel juhul võib personaalpronoomen ära jääda, näit.

(41) Peeter armastab Annet tema ilusate silmade pärast.

(42) Peeter armastab Annet ilusate silmade pärast. Possessiivpronoomeni oma kasutamine ei ole siin sisuliselt võimalik ja seetõttu ei ole vaja rõhutada ka seda, et silmad kuuluvad lause objektile. Kuid juhtudel, kus kuuluvuse näitamine on vajalik, tuleb täiendina kasutada vastavalt kas possessiivpronoomenit või personaalpronoomenit nagu näidetes (37)–(40).

3.2. Possessiivpronoomenile oma on sisuliselt väga lähedane refleksiivpronoomen enese - enda. Mõlema lähtevormiks on sama lause subjekt. Ainus erinevus nende vahel on see, et neil on erinevad põhisõnad. Possessiivpronoomen laiendab noomenit, refleksiivpronoomen aga verbi. Näiteks lauses

(43) Peeter tõi endale poest uue sullepa.

ja

(44) Peeter võttis laualt oma sullepa.

kuulub sullepa mõlemal juhul Peetrile.

Kõnekeeles ei tehta alati vahet oma ja enese - enda vahel ning sageli võib kuulda selliseid lauseid nagu

(45) Ma ostsin omale sullepa.

(46) Kas sa juba said omale uued prillid?

oma esineb enda asemel kõige sagedamini allatiivis. Ilmselt on üks põhjusi selle käände tähenduses: allatiiv väljendab olendit või eset, kellele või millele midagi tehakse, antakse jne. (Valgma, Remmel 1968, lk. 64), seega olendit või eset, kellele või millele miski saab kuuluvaks. Et aga possessiivpronoomen just näitabki kuuluvust kellelegi, siis on selge, et allatiivne refleksiivpronoomen võidakse asendada possessiivpronoomeniga.

Ka vastupidine segunemine on võimalik, kuigi seda esineb vähem. Näit.

(47) Peenemaga oli ta Turu silla juures kõrtsis Paa-bu ja enese kõvad lõunasöömad ja õllekannud kinni maksnud... (J. Kross, lk. 159.)

(48) Peeter meelitas Järi tупpa, et teda seal enda huvides ära kasutada.

(49) Sa anna mulle enda raamat, minu oma on kuhugi kadunud.

Lausetes (48) ja (49) võib refleksiivpronoomeni kasutamine possessiivpronoomeni positsioonis olla seletatav rõhutamisega. Tavaliselt pole aga pronoomenite segunemisel mingit tajutavat põhjust. P. Palmeos (1964, lk. 304) märgib, et kõikuvus nende pronoomenite tarvitamises on tingitud sellest, et murretes enese ja oma vahel vahet ei tehta. Ja kuna nende pronoomenite eristamisel murdetaust puudub, siis pole piirid ka kirjakeelses tarvituses jõudnud stabiliseeruda. On põhjust kahelda, kas need piirid äldse kunagi stabiliseeruvadki, sest murdetausta puudumine pole kõikuvuse ainus põhjus. Teine ja võib-olla olulisem põhjus on nende pronoomenite tähenduslik sarnasus, mis annab seletuse ka sellele, miks neid murretes ei eristata. Ilmselt ei taju keeletarvitaja alati pronoomeneid enese ja oma sisult erinevate pronoomenitena. On muidugi juhtumeid, kus neid ial ära ei segata, näit.

(50) Peeter ei halasta isegi enda peale.

(51) *Peeter ei halasta isegi oma peale.

kuid teatavas piirkonnas moodustavad enese ja oma sisuliselt ähe ja sama pronoomeni. See, et üht kasutatakse verbi laiendina ja teist noomeni laiendina, on ainult kokkuleppeline.

K I R J A N D U S

Eesti keele grammatika II 1965. Morfoloogia. Arv- ja asesõna, TRÜ rotaprint, Tartu.

P a l m e o s, P. 1964, Asesõnade enese ~ enda ja oma kasutamisest. - Keel ja Kirjandus, nr. 5.

R a j a n d i, H. 1966, Arutlusi eesti impersonaali üle. - Keel ja Kirjandus, nr. 9.

- V a l g m a, J., R e m m e l, N. 1968, Eesti keele grammatika. Käsiraamat, Tallinn.
- V e s k i, J. V. 1956, Ortograafilisi ja morfoloogilisi ebakohti eesti kirjakeeles. - Emakeele Seltsi Aastaraamat II, Tallinn.

N Ä I D E T E A L L I K A D

- K i i k, H. 1970, Tondiõemaja, Tallinn.
- K r o s s, J. 1970, Kolme katku vahel, Tallinn.
- S i r g e, R. 1965, Maa ja rahvas, Tallinn.
- T a m m s a a r e, A. H., 1970, Põrgupõhja uus Vanapagan, Tallinn.

ABOUT THE WORD OMA IN ESTONIAN

Ülle Viks

S u m m a r y

The word oma is not limited to one single meaning and sphere of usage in Estonian. It may belong to four different parts of speech depending on the environment in which it is used and on the concrete meaning the word oma acquires in a particular context. Oma can be a pronoun, an adjective, a noun and an adverb.

The article points out the meanings characteristic of the word oma as an adjective, noun and adverb. The pronoun oma can be 1) an adjective-pronoun (i.e. a possessive pronoun) if it modifies a noun and refers to the subject of the same sentence; 2) a noun-pronoun if it occurs independently together with an attribute in the genitive and refers to some noun phrase in the preceding text.

The possessive pronoun oma repeats the subject of the same sentence, thus indicating a thing, person or phenomenon as belonging to the subject. With the other parts of the sentence the relations of belonging are indicated by personal pronouns.

G.Lakoffi raamatust
«Lingvistika ja loomulik
loogika »

Haldur Õim

Generatiivses grammatikas on viimastel aastatel üha kasvanud huvi semantika vastu. Lausete semantiliste kirjelduste ehk, nagu neid nimetatakse, semantiliste representatsioonide esitamisel on praeguseks leitud kõige sobivamad olevat formaalse loogika, täpsemini predikaatarvutuse vahendid, nii et lausete semantilised representatsioonid kujutavad endast väliselt predikaatarvutuse vormeleid.¹ Sel pinnal on siginenud tunduv huvi ka seose vastu, mis valitseb keele ja loogika ning konkreetset just lausete grammatiliste (resp. semantiliste) ja loogiliste omaduste vahel. Keele ja loogika vahetõke on muidugi vana teema, kuid kõnealuses kontekstis omandab see teema hoopis konkreetsema kuju, sest kõrvutatavad objektid - lausete semantilised ja loogilised struktuurid - esitatakse näüd ühtede ja samade formaalsete vahendite abil.

Lakoff alustab oma raamatut "Lingvistika ja loomulik loogika"^{*} järgmistest sõnadega: "Olgu see hea või halb, kuid enamik loogilistest arutlustest, mis leiavad aset maailmas, toimuvad loomulikus keeles. Ja vastavalt, enamik loomuliku keele kasutustest sisaldab mingeid loogilisi arutluskäike. Niisiis ei peaks olema eriti üllatav leida, et loogiline struktuur, mida loomulik keel peab omama, selleks et teda saaks kasutada loogilise arutlemise vahendina, peab olema mingis sügavas vastavuses keele grammatilise struktuuriga" (lk. 1). Lakoffi raamat ongi pühendatud nimetatud vastavuse uurimisele. Lakoff näeb siin tekkivat tervet distsipliini - "loomulikku loogikat" (natural logic), mille ülesandeks on

* G. L a k o f f, Linguistics and Natural Logic. Studies in Generative Semantics 1. Ann Arbor, Michigan, 1970.

¹ Generatiivse grammatika kaasaegse semantikateooria, nn. generatiivse semantika kohta vt. Erelt (1970) ja Ūim (1971, I ptk.).

empiiirilisel uurida loogika ja grammatika vahet, eriti neid mehhanisme, mis võimaldavad keelel täita loogiliste arutluste vahendi rolli. Selline "loomulik loogika" polegi nii väga uus - loogika uurimine algaski tegelikult püüdena mõista inimeste arutluskäikude aluseks olevaid reegleid, ja need arutluskäigud olid ikka esitatud tavalises keeles. Formaalne loogika arengut võib esaliselt võtta selle asjaolu mõistmise tulemusena, et loogilistes arutluskäikudes sisalduvaid regulaarsusi ei saa adekvaatselt esitada tavalise keele pindstruktuuriväljendite abil. Näüd aga, kui tavaliste keeleväljendite grammatiline struktuur esitatakse samasuguste formaalsete vahenditega kui loogilised vormelid, on tekkinud uus alus "loomuliku loogika" uurimiseks. Lakoffi raamat ei kujuta siiski selle uue distsipliini süstemaatilist esitust, vaid teemat vaadeldakse üksikute semantikast tuntud probleemide ja nähtuste kaupa, iga puhul neist analüüsides nendes avalduvat "loomulikku loogikat". Tutvustame siin keskmisemaid neist nähtustest.

1. Presuppositsioonid e. eeldad. Iga loogilise süsteemi puhul on üheks keskkseks probleemiks selles süsteemis kehtivate järelduvusvahetkordade kindlaksmääramine. Üheks selliseks võimalikuks järelduvusvahetkorra on nn. presuppositsiooni- e. eeldevahetkord, mida võib defineerida nii: P ~~galdub~~ Q-d parajasti siis, kui P tõesusest järeldub loogiliselt Q tõesus ja ka P väärusest järeldub Q tõesus; ehk: nii P-st kui ka P eitusest järeldub loogiliselt Q².

Ilmneb, et ka tavalise keele väljendite puhul mängib eeldevahetkord sageli olulist rolli; ja on raske öelda, miks, kuid selle vahetkorra uurimine on semantikas muutunud väga populaarseks, teistele võimalikele järelduvusvahetkordadele pole pööratud peoltki nii suurt tähelepanu³. Peale sel-

² Selle vahetkorra käsitlustest loogikas vt. näit. Montague (1969) ja Freassen (1968).

³ Väheste tšude seast, kus vaadeldakse ka teisi keeles esinevaid järelduvusvahetkordi, vt. näit. Karttunen (1970).

le käsitletakse lingvistikas seda vahetõrget hoopis laiemalt, kui seda tavaliselt on tehtud loogikas: seda vaadeldakse ka seoses käsitsustega ja käskudega, seostatakse kõneleja ja kuulaja uskumiste ja teadmistega jms.

Võtame lause (1):

(1) Ants kahetseb, et ta kinos käis.

See lause eeldab, et Ants tõepoolest käis kinos, sest see fakt on järeldatav nii lausest (1) kui ka tema eitusest (2):

(2) Ants ei kahetse, et ta kinos käis.

Kirjeldatud vahetõrge on eelkõige verbi kahetsema iseärasus: selle verbi väitmise või eitamise puhul on eeldatud, et tema juurde kuuluv et-kõrvallause on tõene. Samasugune iseärasus on omane veel paljudele teistelegi verbidele (mõistma, teadma, arvesse võtma), kuid kaugeltki mitte kõigile verbidele, mille juurde võib kuuluda et-kõrvallause. Näiteks lausest (3)

(3) Ants arvab, et Jüri käis kinos.

ei järeldu sugugi, et Jüri käis kinos.

Kindlate eeldevahekordadega on tegemist ka paljude grammatiliste konstruktsioonide puhul: näiteks lause Kui Jüri oleks poissmees, siis ta käiks üga päev kinos. eeldab, et Jüri ei ole poissmees, küsimus Millal Jüri oma naise peksmise järele jätab? eeldab, et Jüri peksab oma naist.

Edasi teeb Lakoff olulise tähelepaneku, et paljude lausete puhul on nii, et selle poolt eeldatud lause eeldab omakorda mingit lauset, nii et kujuneb eelte hierarhia. Näiteks:

(4) Ainult vähesed mehed on oma naiste peksmise järele jätnud.

(5) Mõned mehed on oma naiste peksmise järele jätnud.

(6) Mõned mehed on peksnud oma naisi.

Lause (4) eeldab lauset (5), viimane omakorda eeldab lauset (6). ((4) eeldab ka ise lauset (6), nii et antud juhul on eeldevahekord transitiivne.) Lause (5) nimetab Lakoff lau-

se (4) esimese järgu eeldeks, lauset (6) teise järgu eeldeks. Esimese ja teise (ja kõrgema) järgu eelte vahel on loomuliku keele puhul vaja vahet teha. See ilmneb teatud kindlate konstruktsioonide puhul, nagu näiteks:

- (7) Järi kahetseb, et ta kinos käis, kui ta äldse käis seal.

Sellisel juhul äldse abil on loomulik mingile lausele lisada ainult tema esimese järgu eeldeid. Vrd. kui veidraks osutuvad järgmised laused, kus niimoodi on lisatud teise järgu eelded:

- (8) ?Ainult vähesed mehed on oma naiste peksmise järele jätanud, kui äldse mõned mehed on peksnud oma naisi.
(9) ?Järi teab, et Ants kahetseb, et ta kinos käis, kui äldse Ants käis kinos.

Lakoff vaatleb veel mitmeid eeldevahekorraga seotud probleeme, kuid ka ülaltoodu põhjal võime veenduda, et see loogiline järelduvusvahekord mängib loomulikus keeles olulist rolli, mistõttu selle vahekorra arvestamine keele semantilises kirjelduses on kindlasti vajalik. Ja teiseks - ning see on siin peamine - võib näha, et seda vahekorda kasutatakse keeles omal kindlal viisil: seoses kindlate üksuste ja konstruktsioonidega, on kindel erinevus esimese, teise jne. järgu eelte vahel jms. See aga tähendabki, et selles osas sisaldub keeles oma kindel loogika - "loomulik loogika".

2. Sõnade semantiline analüüs ja tähenduspostulaadid. Generatiivses semantikas kirjeldatakse sõnade tähendusi semantilistest elementaarpredikaatidest konstrueeritud struktuuride abil. Lausete genereerimisel transformeeritakse neid semantilisi struktuure niisamuti nagu süntaktilisigi ja sobival kohal tuuakse vastav sõna tema tähendust esitava struktuuri asemele. Näiteks võiks sõna veenma (ühe) tähenduse esitada struktuuriga (10) (esitatav on Lakoffi näide, ainult eesti keelde ümber pandud):

- (10) PÕHJUSTAMA (x, (ALGAMA (USKUMA (y,z))))

"x põhjustab selle, et y hakkab uskuma, et z"

Sellise elementaarpredikaatideks analüüsimise üks heid käigi on see, et semantiliselt komplekssete üksuste loogilised omadused on seletatavad nendele vastavates struktuurides sisalduvate elementaarpredikaatide kaudu. Näiteks pole veenma (x, y, z) puhul enam vaja eraldi esitada asjaolu, et sellest järeldub, et x hakkab uskuma, et z . See tuleneb juba predikaadi PÕHJUSTAMA omadustest.

Ent selleks, et see tõesti nii oleks, on vaja teha rohkem kui lihtsalt analüüsida sõnade tähendused elementaarseteks komponentideks. On vaja ka eksplitsiitselt kirjeldada nende elementaar-komponentide - nagu ülaltoodud juhul PÕHJUSTAMA - omadused. See tähendab, tuleb esitada kindlad tähenduspostulaadid, mis kirjeldavad elementaarpredikaatide omadusi. Elementaarpredikaadid koos vastavate tähenduspostulaatidega muidugi annavadki põhilises ulatuses ilme sellele loogikale, mis keeles sisaldub. Seepärast on äärmiselt oluline jõuda selgusele selles, kuidas keel ise lõppkokkuvõttes määrab vajalike elementaarpredikaatide ja tähenduspostulaatide valiku ja kuidas see oleneb kirjeldaja meelevallest: sellest sõltub, missugusel määral võib öelda, et keeles sisaldub (või ei sisaldu) oma, "loomulik" loogika.

Selles osas on Lakoffil siiski võrdlemisi vähe konkreetset öelda, sest generatiivse semantika põhimõtete järgi analüüsitud konkreetse materjali hulk pole seni kuigi suur. Ta peatub ainult mõnedel üldistel küsimustel.

Elkõige võib küsida, kas sõnade analüüsimine elementaarseteks komponentideks - nagu ülal sõna veenma puhul - on üldse vajalik või õigustatudki. Iga sõna võiks vaadelda mitteanalüüsitava, s.o. elementaarse predikaadina ja semantiliselt omadused, mida praegu kirjeldatakse elementaarpredikaatidest konstrueeritud struktuuride abil (mitmesugused järelduvusvahekorrad, parafraseerimisvõimalused jm.), saaks kõik esitada ka otseselt tähenduspostulaatide abil. Lakoff peatub pikalt sellel küsimusel ning näitab, et ainult tähenduspostulaatidega opereerimine poleks mitte

üksnes ebaõkonoomsem (elementaarpredikaate ja ühtlasi ka tähenduspostulaate oleks võrreldamatult rohkem ning pealegi tuleksid erinevate keelte tähenduspostulaatide hulgad üpris erinevad, nii et üldse ei saakski rääkida mingist kõigile inimkeeltele ühisest loogikast ja jääks arusaamatuks, kuidas ühes keeles öeldut on üldse võimalik teises keeles edasi anda), vaid see poleks vastuvõetav ka mitmete puht empiiriliste keelefaktide põhjal. Niisiis vähemalt selle üldise küsimuse otsustamine ei sõltu ainuüksi kirjeldaja meelevallast. Kuid kui keel ise determineerib selle üldise probleemi lahenduse, võib küllaldase veendumusega oletada, et edasi ka see, missugused elementaarpredikaadid ja tähenduspostulaadid valida, sõltub suurel määral keele empiirilisest omadusest. Teatud kinnituseks selle oletuse paikapidavusele võiksid olla nähtused, mida vaatleme järgmises punktis.

3. Tähenduspostulaadid, võimalikud maailmad ja pronoomenid.

Loomulikus loogikas vaja olevate tähenduspostulaatide näitena võiksid olla (11), kuid mitte (12) all toodud vahekorrad:

$$(11)a. \text{KINDEL } (S) \supset \text{VÕIMALIK } (S)$$

$$b. \text{NÕUDMA } (x, y, S) \supset \text{LUBAMA } (x, y, S)$$

$$(12)a. * \text{VÕIMALIK } (S) \supset \text{KINDEL } (S)$$

$$b. * \text{LUBAMA } (x, y, S) \supset \text{NÕUDMA } (x, y, S)$$

Kui miski on kindel, siis see on ka võimalik, kuid mitte vastupidi; kui x nõuab, et y teeks midagi, siis x ka lubab y -il teha seda, kuid mitte vastupidi. Lisaks on mõistetud VÕIMALIK ja KINDEL ning LUBAMA ja NÕUDMA duaalid:

$$\text{VÕIMALIK } (S) \equiv \sim \text{KINDEL } (\sim S)$$

$$\text{LUBAMA } (x, y, S) \equiv \sim \text{NÕUDMA } (x, y, \sim S)$$

Loogikas, mis tegeleb selliste mõistetega, on vajalikud ka tõesustingimused. Üheks võimaluseks seda teha on kasutada mudelit võimalike maailmade ja nende vahel kehtivate

alternatiivsusvahekordadega⁴. Iga duaalipaari jaoks on oma kindel alternatiivsusvahekord. Olgu näiteks R_1 alternatiivsusvahekord, mis vastab predikaatidele KINDEL ja VÕIMALIK. Siis võib nende predikaatide tõesustingimused defineerida selliselt:

- (13) KINDEL (S) on tõene maailmas $W_0 \leftrightarrow (VW)$
 $(W_0 R_1 W \supset S \text{ on tõene maailmas } W)$ (s.o. siis ja ainult siis, kui iga maailma W puhul, mis on seotud maailmaga W_0 seose R_1 kaudu, kehtib, et S on tõene maailmas W .)
- (14) VÕIMALIK (S) on tõene maailmas $W_0 \leftrightarrow (HW)$
 $(W_0 R_1 W \supset S \text{ on tõene maailmas } W)$ (s.o. siis ja ainult siis, kui leidub selline maailm W , nii et kui W on seotud maailmaga W_0 seose R_1 kaudu, siis S on tõene selles maailmas).

Võib arvata et kõigel sellel pole lingvistikaga kuigi palju seost. Kuid, nagu väidab Lakoff, osutub selline käsitus vajalikuks mitmete oluliste lingvistiliste probleemide lahendamisel. Üheks selliseks on küsimus, millal mingi pro-noomen saab viidata tagasi indefiniitsele nimisõnafaasile. Vaatleme lauseid:

- (15) On kindel, et Järi tutvub seal mõne tädru-kuga, ja võimalik, et Järi ka suudleb teda.
- (16) *On võimalik, et Järi tutvub seal mõne täd-rukuga, ja kindel, et Järi ka suudleb teda.

Lauses (15) viitab teda tagasi mõnele tädrukule, ent lauses (16) see nii olla ei saa. (Lause (16) oleks normaal-ne vaid sel juhul, kui võtaksime selle teist poolt tähendu-ses 'ja juhul kui ta tutvub, siis...', ent meid ei huvita selline interpretatsioon, vaid interpretatsioon, mis on täiesti paralleelne lause (15) interpretatsiooniga).

Kui võrdleme toodud lauseid eespool toodud vahekorda-dega (11) ja (12), näeme teatavat vastavust: lause (15)

⁴ Nende mõistete kasutamisest modaalses loogikas vt. näit. Lewis (1968).

üksnes ebaõkonoomsem (elementaarpredikaate ja ühtlasi ka tähenduspostulaate oleks võrreldamatult rohkem ning pealegi tuleksid erinevate keelte tähenduspostulaatide hulgad üpris erinevad, nii et üldse ei saakski rääkida mingist kõigile inimkeeltele ühisest loogikast ja jääks arusaamatuks, kuidas ühes keeles öeldut on üldse võimalik teises keeles edasi anda), vaid see poleks vastuvõetav ka mitmete puht empiiriliste keelefaktide põhjal. Niisiis vähemalt selle üldise küsimuse otsustamine ei sõltu ainuüksi kirjeldaja meelevallest. Kuid kui keel ise determineerib selle üldise probleemi lahenduse, võib küllaldase veendumusega oletada, et edasi ka see, missugused elementaarpredikaadid ja tähenduspostulaadid valida, sõltub suurel määral keele empiirilistest omadustest. Teatud kinnituseks selle oletuse paikapidavusele võiksid olla nähtused, mida vaatleme järgmises punktis.

3. Tähenduspostulaadid, võimalikud maailmad ja pronoomenid.

Loomulikus loogikas vaja olevate tähenduspostulaatide näitena võiksid olla (11), kuid mitte (12) all toodud vahekorrad:

$$(11)a. \text{KINDEL } (S) \supset \text{VÕIMALIK } (S)$$

$$b. \text{NÕUDMA } (x, y, S) \supset \text{LUBAMA } (x, y, S)$$

$$(12)a. * \text{VÕIMALIK } (S) \supset \text{KINDEL } (S)$$

$$b. * \text{LUBAMA } (x, y, S) \supset \text{NÕUDMA } (x, y, S)$$

Kui miski on kindel, siis see on ka võimalik, kuid mitte vastupidi; kui x nõuab, et y teeks midagi, siis x ka lubab y -il teha seda, kuid mitte vastupidi. Lisaks on mõistetud VÕIMALIK ja KINDEL ning LUBAMA ja NÕUDMA duaalid:

$$\text{VÕIMALIK } (S) \equiv \sim \text{KINDEL } (\sim S)$$

$$\text{LUBAMA } (x, y, S) \equiv \sim \text{NÕUDMA } (x, y, \sim S)$$

Loogikas, mis tegeleb selliste mõistetega, on vajalikud ka tõesustingimused. Üheks võimaluseks seda teha on kasutada mudelit võimalike maailmade ja nende vahel kehtivate

alternatiivsusvahetustega⁴. Iga duaalipaari jaoks on oma kindel alternatiivsusvahetust. Olgu näiteks R_1 alternatiivsusvahetust, mis vastab predikaatidele KINDEL ja VÕIMALIK. Siis võib nende predikaatide tõesustingimused defineerida selliselt:

- (13) KINDEL (S) on tõene maailmas $W_0 \leftrightarrow (VW)$
 $(W_0 R_1 W \supset S)$ on tõene maailmas W) (s.o. siis
 ja ainult siis, kui iga maailma W puhul,
 mis on seotud maailmaga W_0 seose R_1 kaudu,
 kehtib, et S on tõene maailmas W .)
- (14) VÕIMALIK (S) on tõene maailmas $W_0 \leftrightarrow (SW)$
 $(W_0 R_1 W \supset S)$ on tõene maailmas W) (s.o. siis
 ja ainult siis, kui leidub selline maailm W ,
 nii et kui W on seotud maailmaga W_0 seose R_1
 kaudu, siis S on tõene selles maailmas).

Võib arvata et kõigel sellel pole lingvistikaga kuigi palju seost. Kuid, nagu väidab Lakoff, osutub selline käsitus vajalikuks mitmete oluliste lingvistiliste probleemide lahendamisel. Üheks selliseks on küsimus, millal mingi pro-nomen saab viidata tagasi indefiniitsele nimisõnafraasile. Vaatleme lauseid:

- (15) On kindel, et Järi tutvub seal mõne tädrukuga, ja võimalik, et Järi ka suudleb teda.
- (16) *On võimalik, et Järi tutvub seal mõne tädrukuga, ja kindel, et Järi ka suudleb teda.

Lauses (15) viitab teda tagasi mõnele tädrukule, ent lauses (16) see nii olla ei saa. (Lause (16) oleks normaalne vaid sel juhul, kui võtaksime selle teist poolt tähenduses 'ja juhul kui ta tutvub, siis...', ent meid ei huvita selline interpretatsioon, vaid interpretatsioon, mis on täiesti paralleelne lause (15) interpretatsiooniga).

Kui võrdleme toodud lauseid eespool toodud vahetustega (11) ja (12), näeme teatavat vastavust: lause (15)

⁴ Nende mõistete kasutamisest modaalses loogikas vt. näit. Lewis (1968).

normaalsus on mingil kindlal viisil seotud aktsepteeritava tähenduspostulaadiga (11a), kuna (16) ebanormaalsus vastab postulaadi (12a) mitteaktsepteeritavusele. Ning definitisioonid (13) ja (14) teevad selgeks, miks see on nii. Lause On kindel, et Jüri tutvub mõne tüdrukuga. tõesustingimused ütlevad, et see lause on tõene parajasti siis, kui Jüri tutvub mõne tüdrukuga igas võimalikus maailmas, mis on vahekorras R_1 maailmaga W_0 (mida võib võtta aktuaalselt eksisteeriva maailmana). Kui Jüri tutvub mõne tüdrukuga. on tõene mingis maailmas, siis peab selles maailmas leiduma tüdruk, kellega Jüri tutvub. Ja kuna predikaadi KINDEL tõesustingimuste tõttu peab vastav tüdruk leiduma igas maailmas W , siis on garanteeritud, et nimisõnafraasi mõne tüdrukuga referent eksisteerib alati, kui pronoomen teda sellele fraasile tagasi viitab. Lause (16) puhul aga pole olukord niisugune. Tõesustingimuste (14) järgi tagab lause On võimalik, et Jüri kohtub mõne tüdrukuga. vastava tüdruku eksisteerimise vaid mõnes maailmas, kuid On kindel, et Jüri suudleb teda. nõuab, et asesõna teda poolt tähistatav tüdruk eksisteeriks igas võimalikus maailmas. Tekib olukord, kus nimisõnafras, millele pronoomen tagasi viitab (ja mille kaudu pronoomeni tähendus tegelikult kindlaks tehakse), ei pruugi alati omada referenti, kui pronoomen seda nõuab. See seletabki lause (16) ebanormaalsuse.

Samalaadseid näiteid võib tuua (ja Lakoff vaatliski) veel teisigi - teiste predikaatidega ja teiste keelenähtustega seoses (näiteks kohta ja aega tähistavate väljendite loogiliste omaduste samalaadsus, kvantorväljendite kasutamine keeles jm.). Kõik nad aga osutavad, kuidas kindlatest keelefaktidest lähtudes võib jõuda teatud kindlate elementaarpredikaatide ja tähenduspostulaatide vajalikkuse tuvastamiseni, s.o. keeles sisalduva loomuliku loogika tuvastamiseni.

Tutvustasime ülalesitatus vaid kolme teemat, mida Lakoff puudutab. Oma raamatus peatub Lakoff veel paljudel teemadel, kuid kõiki neid pole siin võimalik esitada. Näitena

siin puudutamata jäänud teemadest võib tuua kasvõi sellised peatükkide pealkirjad: "Kvantorid", "Performatiivverbid", "Indiviide tähistavate ja klasse tähistavate väljendite ko-referents", "Definiitsed deskriptorid".

Üldkokkuvõttes võib öelda, et ehkki Lakoffi esitus kannatab võib-olla mõningase pihustatuse ja üldkontseptsiooni laialivalguvuse all, võib tema raamatut siiski vaadelda tähistavana teatud uue etapi algust keele ja loogika vahelkordade teadlikus uurimises.

K I R J A N D U S

- E r e l t, M. 1970, Adjektiivide gradatsioon ja komparatsioon eesti keeles. - Keel ja struktuur 4, Tartu, lk. 3-80.
- F r a a s s e n, B. C. v a n 1968, Presupposition, Implication and Self-reference. - Journal of Philosophy, vol. 65, No. 5, lk. 136-152.
- K a r t t u n e n, L. 1970, On the Semantics of Complement Sentences. - Papers from the Sixth Regional Meeting. Chicago Linguistic Society, Chicago, lk. 328-339.
- L e w i s, D. 1968, Counterpart Theory and Quantified Modal Logic. - Journal of Philosophy, vol. 65, No. 5, lk. 113-126.
- M o n t a g u e, R. 1969, Presupposing. - Philosophical Quarterly, No. 75, lk. 97-110.
- Õ i m, H. 1971, Isiku mõistega seotud sõnarühmade semantiline struktuur eesti keeles. - Keele modelleerimise probleeme IV, Tartu, lk. 3-260.

G. LAKOFF'S "LINGUISTICS AND NATURAL LOGIC"

H. Öim

S u m m a r y

This is a brief expository review of G. Lakoff's recent paper "Linguistics and Natural Logic" in which relationships between language and logic are dealt with chiefly on the basis of the facts provided by generative semantics.

S I S U K O R D

J a a n K a p l i n s k i, Grammatika invariantsemast esitusest	3
J a a n K a p l i n s k i, On a More Invariant Repre- sentation of Grammar. Summary	23
H u n o R ä t s e p, Eesti keele lihtlausemallide uurimise metoodikast	25
H u n o R ä t s e p, On the Study Methods of the Esto- nian Simple Sentence Patterns. Summary	83
T i i t - R e i n V i i t s o, Mõtteid uurali fono- loogiast	87
T i i t - R e i n V i i t s o, Some Thoughts about Uralic Phonology. Summary	124
Ü l l e V i k s, Sõnast <u>oma</u> eesti keeles	129
Ü l l e V i k s, About the Word <u>oma</u> in Estonian. Sum- mary	138
H a l d u r Ö i m, G. Lakoffi raamatust "Lingvistika ja loomulik loogika"	139
H a l d u r Ö i m, G. Lakoff's "Linguistics and Natural Logic", Summary	150

ЯЗЫК И СТРУКТУРА

6

Труды по структуральной -
и математической лингвистике

На эстонском и английском языках
Тартуский государственный университет
СССР, г. Тарту, ул. Силикооли, 18

Vastutavad toimetajad H.Rätsep
ja E. Uuspõld

=====

TRÜ rotaprint 1971. Paljundamisele an-
tud 30.XII 1971. Trükipoognaid 9,5.Ting-
trükipoognaid 8,83. Arvestuspoognaid
6,9. Trükiarv 500. Paber 30x42. 1/4.
MB 07676. Tell. nr. 1137.

Hind 55 kop.